

Tanzimatçı Bürokratlar ve Manchesterlı Sanayiciler: Pamuk Arzı Krizi ve Osmanlı Ekonomisini Dönüştürme Çabaları (1858-1866)

Necmettin DURMUŞ

Dr., Ankara.

E-Mail: necmettindurmus@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5791-4127

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 11.04.2025 Kabul Tarihi / Accepted: 10.11.2025

ÖZ

DURMUŞ, Necmettin, **Tanzimatçı Bürokratlar ve Manchesterlı Sanayiciler: Pamuk Arzı Krizi ve Osmanlı Ekonomisini Dönüştürme Çabaları (1858-1866)**, CTAD, Yıl 21, Sayı 43 (Güz 2025), s. 707-739.

Bu makale, Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasında ortaya çıkan pamuk kıtlığı döneminde Tanzimatçı bürokratların Osmanlı İmparatorluğu'nu önemli bir pamuk üreticisi ve ihracatçısı haline getirmek amacıyla, Manchesterlı sanayiciler tarafından kurulan Manchester Cotton Supply Association ile iş birliği içerisinde, uyguladığı politikayı konu edinmektedir. Makalenin temel sorusu, Tanzimatçıların Amerikan İç Savaşı sırasında uygulayacakları pamuk tarımını geliştirme politikasının nasıl ortaya çıktığı, söz konusu politikanın hayata geçirilmesi sırasında hangi araçların kullanıldığı ve daha da önemlisi bu politikanın amacının ve ardındaki iktisadi zihniyetin ne olduğu şeklinde

formüle edilebilir. Makalenin sorusunu yanıtlayabilmek amacıyla BOA (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi), FO (The National Archives Foreign Office)'de yer alan arşiv kaynaklarından ve CSR (Cotton Supply Reporter) ile LH (Levant Herald) gazetesinin ilgili sayılarından faydalanılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuç, Tanzimatçı bürokratların Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa sanayisi için önemli ve kalıcı bir pamuk ihracatçısı ülke haline getirmek amacıyla Manchesterlı sanayiciler, sermayedarlar, yerli ve Avrupalı tüccarlar ile iş birliği içerisinde hareket etmeye çalıştığıdır. Son olarak, Tanzimat dönemi iktisat tarihine dair literatürde, Tanzimatçıların dünya ekonomisiyle ilişkide neredeyse tamamen edilgen ve iktisada salt mali ve politik hedefler çerçevesinde yaklaşan aktörler şeklinde tanımlayan hâkim yaklaşımların İç Savaş sırasında Tanzimatçılar tarafından uygulanan politikalarla uyummadığı da makalenin vardığı önemli sonuçlar arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimatçı bürokratlar, Manchester sanayicileri, Manchester Cotton Supply Association, Amerikan İç Savaşı, Osmanlı ekonomisi, Pamuk Üretimi.

ABSTRACT

DURMUŞ, Necmettin, **Tanzimatist Bureaucrats and Manchester Industrialists: The Cotton Supply Crisis and Efforts to transform the Ottoman Economy (1858-1866)**, CTAD, Year 21, Issue 43 (Fall 2025), pp. 707-739.

This article aims to examine the policies implemented by Tanzimatist bureaucrats in collaboration with Manchester Cotton Supply Association during the cotton supply crisis caused by the American Civil War (1861-1865), with the goal of transforming the Ottoman Empire into a significant cotton exporter. The fundamental question of the article can be formulated as follows: How did the policy of promoting cotton cultivation in the Ottoman Empire during the American Civil War emerge? What instruments were used to implement this policy? More importantly, what were the objectives of this policy and the economic mentality behind it? To achieve this goal, archival sources from the Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), the National Archives Foreign Office (FO), and relevant issues of the Cotton Supply Reporter (CSR) and Levant Herald (LH) newspapers were utilized. The findings of the article reveal that Tanzimatist bureaucrats, in collaboration with Manchester industrialists, capitalists, local, and European merchants, and large landowners, and in accordance with their own ideology, endeavored to establish the Ottoman Empire as a permanent and significant cotton exporting country. Finally, one of the significant conclusions of the article is that some prevailing approaches in the literature on Tanzimat-era economic history do not align with the policies implemented by the Tanzimatist during the American Civil

War.

Keywords: Bureaucrats of the Tanzimat Era, Industrialists from Manchester, Manchester Cotton Supply Association, American Civil War, Ottoman economy, Cotton Production.

Giriş

19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin Avrupa'yla ilişkisi büyük ölçüde, Osmanlı loncalarının Avrupa fabrikaları karşısında uğradığı yenilgi üzerinden tartışılmaktadır. Öte yandan aynı dönem, yalnızca sanayide değil, bazı önemli tarımsal ürünlerde de Osmanlı üreticisinin uluslararası piyasadan silindiği bir iktisadi dönüşüm dönemidir. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde ham madde ihracatçısı ve mamul mal ithalatçısı bir iktisadi yapının ortaya çıktığı¹ Osmanlı ekonomisi açısından ham madde arzında uluslararası rekabeti kaybetmenin çok daha büyük iktisadi kayıpları beraberinde getirmesi kaçınılmazdı. Sanayi devriminin ardından dünya ekonomisinin aldığı yeni biçimin, dünya ve Osmanlı ekonomisine geçmiş kuşak Osmanlı bürokratlarından daha fazla ilgi gösteren Tanzimatçıların² iktisadi zihniyetini etkilememesi düşünülemezdi. Nitekim iktidara gelmelerinden kısa süre sonra, iktisadi politikalarının “*errel be-errel*”³ tarımsal üretimin geliştirilmesi olduğunu açıklamışlardır. Abdülmecid saltanatının ilk yıllarında yoğunlaşan devlet eliyle sanayileşme hamlesini, 1845 yılının sonlarında Mustafa Reşid Paşa'nın iktidara gelmesiyle büyük ölçüde terk ederek⁴ “*yekedığere lâzım ve*

¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 163-164.

² “Tanzimatçı” tabiriyle Tanzimat bürokrasisinin tamamı kastedilmemektedir. Tanzimatçılar, öncülüğünü Mustafa Reşid ve Sadık Rifat paşaların yaptığı ve daha sonra Âli ve Fuad paşaların öne çıkacağı politik gruptur. Onları diğer bürokratlardan ayıran belirgin yaklaşımlarından birisi, dünya ekonomisinin aldığı yeni biçimi kabullenişleri ve dünya ekonomisiyle serbest ticaret aracılığıyla bütünleşmenin Osmanlı tebaasının refahını ve imparatorluğun kalkınmasını sağlayacağına inançlarıdır. Bu konuda bk. Necmettin Durmuş, “Tanzimatçı İktisadi Zihniyetin Genel Hatları”, *Tarih ve Tarihçiliğe Dair Serhat Küçük İçin Yazılar*, ed. Mehmet Öz – Fatih Yeşil – Ömer Gezer, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2024, s. 399-428.

³ Sadık Rifat Paşa, “Tanzim-i Umûr-ı Devlete ve Bazı Islâhata Dâir Rifat Paşa Merhumun Memuriyyet-i Mütenevviada Bulunduğu Evânda Ara Sıra Kaleme Alub Takdim İtmış Olduğu Bazı Lâyiha ve Mazbataların Suretleridir”, *Müntehabât-ı Asar*, Cilt IX, Ali Bey Matbaası, İstanbul, 1292, s. 12; 59.

⁴ Sanayileşme politikası için bk. Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1988. Reşid Paşa'nın ordu merkezli sanayileşme politikasını eleştiren görüşü için bk. The National Archives Foreign Office (FO) 78/603, No. 286, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 19 Kasım 1845. Reşid Paşa'nın yaklaşımına dair çağdaş bir gözlem için bk. Charles McFarlane, *Turkey and Its Destiny: The Results of Journey Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*, Cilt II, Londra, 1850, s. 230. Âli Paşa'nın

melzûm... ve her birisi âharın teferru'âtından"⁵ gördükleri tarım ve serbest ticareti iktisadi politikalarının temeline yerleştirmişlerdir. İmparatorluğun bekasını, tebaanın mutluluğa ve refaha ulaşmasına bağlayan Tanzimatçılar açısından,⁶ bunu sağlayabilmenin en önemli koşulu ise uluslararası ticari bağı kuvvetli bir tarımsal kalkınmaydı.⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıla kadar bazı ticari tarımsal ürünlerde Avrupa ihtiyacını karşılamada başarılı olduğu bilinmektedir. Örneğin Osmanlı pamuğu, 19. yüzyılın başlarına kadar, Avrupa'ya ihraç edilmekte ve İngiliz sanayisinin ihtiyacını önemli ölçüde karşılamaktaydı.⁸ Bununla birlikte, Avrupa fabrikalarının pamuk talebinin hızla yükseldiği ve ticaret hadlerinin birincil ürünler lehine seyrettiği sanayi devrimini takip eden dönemde⁹ Osmanlı çiftçisi pamuk ihracatındaki pazarını kaybederek ABD çiftçisine yenik düşmüştü.¹⁰

Tanzimatçıların farkına varacağı üzere "*servet-i memleket ve abâliyi müstelzim olan*"¹¹ pamuk, dönemin en önemli zenginlik kaynaklarından birisiydi¹² ve

tarımın ve ulaşımın geliştirilmesine ayrılması gereken kaynakların sanayileşmeyle heba edildiğine dair eleştirisi için bk. McFarlane, *age.*, s. 95.

⁵ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'ânivîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi 6-7-8*, Haz. Ahmet Hazarfen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 1078.

⁶ Tanzimat Fermanı ve Tanzimatçılar elinden çıkan diğer belgelerde bu sıklıkla vurgulanmaktadır. Örneğin bk. *Düstûr*, Cilt I, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, s. 5; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hatt-ı Hümayun (HAT.), 1172/46365, 2 Rebiülahir 1254 (25 Haziran 1838); BOA., Meclis-i Vâlâ (MVL.), 729/86, 14 Şaban 1283 (22 Aralık 1866).

⁷ FO78/1732, No. 9, Henry Bulwer'den Lord Russell'a, 14 Ocak 1863. Serbest ticaretin Osmanlı çiftçisine faydasına dair bk. BOA.HAT. 1172/46365; Lûtfî Efendi, *age.*, s. 1078; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 17-18; 129.

⁸ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 125-126; Cihan Özgün - İbrahim Hamaloğlu, "Ottoman-British Commercial Relations Efforts to Increase Cotton Production in Smyrna and Its Surroundings (1855-1870)", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Cilt 27, Sayı 3, 2025, s. 373-374.

⁹ Ticaret hadleri için bk. Jeffrey G. Williamson, "Globalization and the Great Divergence: Terms of Trade Booms, Volatility and the Poor Periphery, 1782-1913," *European Review of Economic History*, Cilt XII, Sayı 3, 2008, s. 355-391.

¹⁰ Emek sorununu kölelerle çözen ABD'de pamuk tarımında kaydedilen bir dizi teknolojik gelişme, yeni bilimsel ekim yöntemleri ve görece erken dönemde yaygınlaştırılan ulaşım ağıyla hem pamuk üretimi ve kalitesinde önemli gelişme sağlanmış hem de pamuk fiyatları düşürülebilmektedir, bk. Sven Beckert, *Empire of Cotton: A New History of Global Capitalism*, Penguin Books, Londra, 2015, s. 102-13. 1791'de ABD'den Avrupa'ya 189,316 librelilik pamuk ihracatı on yılda 18 milyon libreye ulaşırken, 1817'de 22 penny olan Amerikan pamuğunun libresi 1848'de 4,25 pennyye gerilemiştir, bk. Isaac Watts, *Cotton Supply Association: Its Origin and Progress*, Tubbs&Brook, Manchester, 1871, s. 4-5; 59.

¹¹ BOA. HR.MKT. 411/46, 28 Rebiülevvel 1279 (23 Eylül 1862).

Osmanlı çiftçisinin pamuk arzında uluslararası pazardan saf dışı kalması bu büyük zenginlik kaynağından mahrum kalması anlamına gelmekteydi. Öte yandan ABD'deki iç savaş (1861-1865) önce tedarik hatlarını ve ardından Amerika'daki pamuk üretimini etkileyerek, uluslararası piyasada pamuk arzında krize yol açana kadar Babiâli'nin İmparatorlukta tarımsal üretimi fark yaratacak ölçüde geliştirebildiğini söyleyebilmek mümkün değildir. Ancak 1862-1866 yılları arasında, Osmanlı Devleti tarihinde örneğine rastlanmayan, tek bir ticari tarımsal ürünün İmparatorlukta yaygınlaşması ve yerleşmesi amacıyla yoğun ve kapsamlı bir iktisadi politika yürütülmüştür. Pamuk arzında tekel konumunda bulunan ABD'de başlayan ve beş yıl sürecek olan iç savaşın yol açtığı pamuk arzı krizi süresince Tanzimatçılar tarafından sürdürülen Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımını geliştirmeye ve yaygınlaştırmaya yönelik iktisadi politika ve kullanılan söylem, Tanzimatçıların iktisadi zihniyetlerine ve yürüttükleri veya yürütmek istedikleri iktisadi politikaya dair son derece kıymetli veriler sağladığı gibi, Tanzimat dönemi iktisat politikasını ele alan mevcut literatür üzerine de düşünme imkanı sunmaktadır. Zira Tanzimatçılar, bir toplum tasavvuru, iktisadi amacı ve politikası olmayan, salt politik ve mali kaygılar güden, dünya ekonomisiyle ilişkide neredeyse edilgen ve pek çok zaman Avrupalı devletlerin zoruyla hareket eden aktörler durumunda resmedilmektedir.¹³ Tanzimatçılar tarafından imzalanan ticaret anlaşmalarının politik zorunluluktan,¹⁴ uygulamaya konulan iktisadi reform programlarının

¹² BOA. İrade Meclis-i Valâ (İ.MVL.) 451/20162, lef 2, 11 Şevval 1277 (20 Nisan 1861). Amerikan İç Savaşı (1861-1865) arifesinde İngiltere yıllık 36 ila 38 milyon sterlinlik pamuk ithal ederken, toplam pamuklu kumaş ihracatı 47 ila 50 milyon sterlin değerindeydi, bk. Leone Levi, "Trade and Manufacture, as Affected by the Civil War in Amerika", *Journal of the Statistical Society of London*, Cilt 26, Sayı 1, 1863, s. 36. 1861 yılında Osmanlı Devleti toplam gelirinin 11.164,522 sterlin olduğu hatırlanırsa pamuğun taşıdığı iktisadi potansiyel daha iyi anlaşılabilir. Lewis J. Farley, *The Resources of Turkey: Considered With Special Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, Longman&Roberts, Londra, 1862, s. 21-22. Pamuğun Avrupa sanayisi için önemine dair bk. W. O. Henderson, "The Cotton Famine on the Continent, 1861-5", *The Economic History Review*, Cilt 4, Sayı 2, 1933, s. 195-207. Bunların yanı sıra Tanzimatçıların, pamuk tarımının Mısır eyaletine sağladığı iktisadi ve mali faydaya şahit olmadıkları elbette düşünülemez. Dahası Mısır hakimiyetinin Çukurova'ya kadar ulaştığı 1830'larda, Mısır'da uygulanan pamuk tarımı politikası da Mısır hakimiyetiyle birlikte yayılmıştır, bk. Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908*, Brill, Leiden&Boston, 2010, s. 41-53.

¹³ Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s. 273-274; Taner Timur, "Osmanlı ve Batılılaşma", *Osmanlı Çalışmaları: İkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi, Ankara, 2010, s. 107-126; Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 33-34; Pamuk, *age.*, s. 202-237.

¹⁴ Baltalimanı Ticaret Anlaşması'nı politik zorunluluk olarak yorumlayan bazı çalışmalar için bk. Önsoy, *age.*, s. 13-16; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Çeviren Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s. 23-26. 1861 yılından itibaren imzalanmaya başlanan

Avrupalı devletlerin baskısından kaynaklandığı mevcut literatür tarafından sıklıkla tekrarlanan yorumlardır.¹⁵ Benzer şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisiyle bütünleşmesini sağlayacak yabancı sermaye tarafından yapılan altyapı yatırımları, Avrupalı devletler ve iktisadi aktörler açısından salt iktisadi girişimler şeklinde yorumlanırken, Tanzimatçılar için mali ve siyasi kaygıların öncelikli olduğu projelerdir.¹⁶ Bahsi geçen literatür, devlet ve toplum, bürokrasi ve iktisat arasına kalın sınırlar çizerken, Tanzimatçıların ekonomiye yaklaşımının tamamen mali kaygıdan ibaret olduğunu varsaymış, bürokrasi ile büyük toprak sahipleri ve uluslararası ticareti yönlendiren tüccarlar arasındaki çıkar çatışmasını fazlasıyla vurgulamıştır.¹⁷

Yukarıda ana hatları çizilen hâkim paradigmaya karşın, Amerikan İç Savaşı sırasında Tanzimatçılar tarafından sürdürülen iktisadi politika, onlara yakıştırılan rolün aksine veriler sunmaktadır. Bu makalede Osmanlı ve İngiliz arşivlerinde mahfuz belgelerle birlikte meseleyi yakından takip etmeye imkân veren çağdaş kaynaklardan bilhassa İstanbul'daki İngiliz tüccarlarının sesi olan *Levant Herald* (LH) gazetesi sayılarından istifadeyle Amerikan İç Savaşı sırasında Tanzimatçılar tarafından yürütülen pamuk tarımını yaygınlaştırma politikası incelenecek,¹⁸

ticaret anlaşmaları da Avrupa'nın baskısı yahut politik gerekçelerle açıklanmıştır, bk. Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2, Ed. Halil İnalcık - Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 945; Pamuk, *age.*, s. 206-207; Önsoy, *age.*, s. 35.

¹⁵ Arazide özel mülkiyete doğru adımları Avrupa'nın baskısıyla açıklayan yorum için bk. Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 349-350. Yabancılar emlak tasarruf hakkı tanınmasını Avrupalı devletlerin baskısı karşısında verilen iktisadi ödün olarak tanımlayan yaklaşım için bk. Kurmuş, *age.*, s. 146; Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 651; Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 720.

¹⁶ Örneğin bk. Pamuk, *age.*, s. 236-237; Kurmuş, *age.*, s. 106-7; 112-113.

¹⁷ Herhangi bir sosyal grubun iktisadi açıdan güçlenmesini Babiâli'nin tehdit addettiğine dair bazı yorumlar için bk. Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, s. 91-92; Şevket Pamuk, "Commodity Production for World-Markets and Relations of Production in Ottoman Agriculture, 1840-1913", *The Ottoman Empire and World-Economy*, E. Huricihan İslamoğlu-Inan, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 185; Keyder, *age.*, s. 48-50.

¹⁸ Bu çalışma, Amerikan İç Savaşı sırasında Tanzimatçılar tarafından yürütülen pamuk teşvik politikasını ve bunun ardındaki amaç ve zihniyeti bahis konusu etse de bu politikanın ne kadar başarılı olduğu yahut Osmanlı tarımını ne ölçüde dönüştürdüğü makalenin sınırlarını aşmaktadır. Bu nedenle yürütülen politika sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımının gelişimi ve üretimin artışına dair veriler makalenin akışını bozmamak adına Ekler kısmında, kaynaklardan derlenerek oluşturulan tablolarda gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu konuda yapılmış çeşitli

diğer yandan ve asıl önemlisi ise uygulanan politikalardan bahsedilirken, Tanzimatçıların bu politikaya nasıl bir önem atfettikleri ve bu politikanın ardındaki amaç ve zihniyet ortaya konacaktır.

Esasen Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımının yaygınlaştırılması yalnızca Tanzimatçılar için değil, aynı zamanda Manchester sanayicileri için de oldukça önemliydi. 19. yüzyıl ortalarında, Manchester merkezli pamuklu tekstil sanayii, tükettiği pamuğun yüzde seksenden fazlasını ABD'den temin etmekte¹⁹ ve ham madde konusunda tek ülkeye bağımlılık Manchesterlı üreticileri oldukça rahatsız etmekteydi.²⁰ Nitekim, Amerikan pamuğu arzında meydana gelebilecek arz kesintisi, İngiliz ekonomisi üzerinde büyük yıkım yaratabilir ve pamuklu imalat fabrikalarının üretimini aksatabilirdi.²¹ Bu sebeple, Manchester merkezli tekstil üreticiler, pamuk temininde ABD tekeli kırarak ve uygun iklim özelliklerine sahip farklı coğrafyalarda pamuk üretimini yaygınlaştırmak amacıyla 1857 yılında *Manchester Cotton Supply Association* (MCSA) isimli kuruluş çatısı altında örgütlendiler.²² Faaliyet gösterdikleri bütün coğrafyalar hakkında bilgiler veren kuruluşun resmi yayın organı Cotton Supply Reporter (CSR) şimdiye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk üretiminin yaygınlaştırılmasına dair yayımlanan makalelerde ihmal edilmiş ancak oldukça kıymetli bir kaynak grubudur. Bu kaynaklar 1858 yılında Babiâli'yle kurdukları ilk temastan itibaren Manchesterlı kapitalistlerle Tanzimatçılar arasında kuvvetlendirilmeye çalışılan çıkar birliğini de ortaya koymaktadır.

çalışmalardan kapsamlı bilgi elde etmek mümkündür: Özgün - Hamaloğlu, agm.,; Ahmet İzmirlioğlu, "A Failed Transplant: American Cotton in the Ottoman Empire", *Journal of World History*, Cilt 34, Sayı 4, 2023, s. 557-583; Emel Demir Görür, "Zirai Teşvik: Osmanlı Devleti'nde Pamuk Üretimini Arttırma Teşebbüsleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 38, Sayı 2, 2023, s. 497-522; Fatih Damlıbağ, "Batı Anadolu'da İhracat İçin Pamuk Üretimi", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 60, 2011, s. 433-471; Orhan Kurmuş, "The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 161-169; Sevinç Mihçı - Hakan Mihçı, "Reflections on the Ottoman Raw Cotton Production and Export During the 1850-1913 Period", *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, 2002, s. 43-71.

¹⁹ CSR, No. 191, "Cotton Supply", 1 Aralık 1869, s. 2525-2526.

²⁰ Kurmuş, agm., s. 160-161; Levi, agm., s. 39. Amerikan İç Savaşı öncesi ve sırasında İngiltere'deki pamuk temini meselesinde duyulan kaygı ve yapılan tartışmalar için ayrıca bk. Nigel Hall, "The British Debate Concerning the Supply of Cotton During the American Civil War", *The Journal of European Economic History (JEEH)*, Cilt 50, Sayı 2, 2021, s. 89-118.

²¹ İngiltere ekonomisinde pamuğun önemi için bk. CSR, No. 92, "Mr. Bazley, M.P., On Cotton Cultivation", 16 Haziran 1862, 914; Levi, agm., s. 32-35.

²² Watts, *age*, s. 11.

Manchester sanayicileriyle Tanzimatçılar arasındaki çıkar birliği ve Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımını geliştirmek amacıyla kurulacak sıkı iş birliği, Osmanlı Devleti'nin pamuk programını *tamamen* MCSA'nın yönlendirdiği yahut iş birliğinin hiyerarşik bir yapıda bulunduğu anlamına gelmemektedir.²³ Tanzimatçılar tarafından Amerikan İç Savaşı süresince uygulanacak pamuk politikasının çerçevesini, Amerika'daki iç savaş henüz başlamadan önce Meclis-i Maabir tarafından, pamuk tarımının geliştirilmesi için neler yapılabileceğine dair kaleme alınan bir layiha temel alınarak oluşturan 1862 tarihli beyanname belirlemiştir.²⁴ 1862 Beyannamesi'nin esasını oluşturduğu pamuk politikası, Tanzimatçıların savundukları serbest ticaret aracılığıyla tarımsal kalkınmanın sağlanabileceğine dair inancın hayata geçirilmeye yoğun çaba gösterildiği dört yıllık bir döneme (1862-1866) yayılmaktadır. Tanzimatçılar, söz konusu politikayla, dünya ekonomisinin sunduğu uygun bir fırsatı kısa dönemli mali çıkarın tatmini yönünde değerlendirmek yerine, pamuk tarımının ve ihracatının kalıcı hale getirilmesiyle İmparatorluğun uzun dönemli iktisadi kalkınmasını hedeflemişlerdir.²⁵ Üstelik bu politika, İmparatorluğu uluslararası piyasada önemli bir pamuk ihracatçısı haline getirmek amacıyla Tanzimatçıların kısa dönemli mali çıkarları geri plana attıklarını, bazı vergi gelirlerinden vazgeçtiklerini,²⁶ dahası kimi durumda yürürlükteki kanunları dahi görmezden geldiklerini göstermektedir. Son olarak, Tanzimatçılar tarafından büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve Avrupalı sermayedarların uygulanan pamuk politikasının merkezine yerleştirilmeleri ve pamuk ekimini yaygınlaştırmak ve ihracatı artırmak amacıyla kapsamlı bir karayolu inşasına başlanması da dünya ekonomisiyle bütünleşmeye yönelik isteği göstermesi açısından ayrıca önemlidir. Kısacası, Tanzimatçıların deyişle “*teksîr ve tefsîrine çalışılan işbu pamuk mahsûlû hâkında her türlü teshîlât ve tesrîâtın icrâsı*”²⁷ için bu dönemde gösterilen çaba, bu makalede gösterileceği üzere, Avrupa sanayicileriyle Osmanlı çiftçisi arasında köprü kurarak, pamuk ihracatıyla Avrupa sanayisinin ham madde ihtiyacını karşılama önemli ve kalıcı bir paya sahip olmaya yönelikti.

²³ Bu tarz bir bakış açısıyla kaleme alınan çalışmalar için bk. Damalıbağ, agm.; Kurmuş, agm.

²⁴ Krş. Damalıbağ, agm., s. 441; Kurmuş, agm., s. 163-164; Mihçı - Mihçı, agm., 50.

²⁵ Krş. Damalıbağ, agm., s. 442; İzmirlioğlu, agm., s. 575.

²⁶ Krş. Damalıbağ, agm., s. 454.

²⁷ BOA. HR.MKT. 420/2, 14 Cemaziyelahir 1279 (7 Aralık 1862).

Tanzimatçılar ve MCSA: İlk Temaslar

ABD'nin dünya pamuk arzında tekel konuma gelişi ve İngiliz pamuklu sanayisinin artan oranda uluslararası rekabete maruz kalmasıyla²⁸ Manchesterlı tekstil sanayicileri pamuk fiyatlarının olması gerekenden daha yüksek seyrettiği konusunda seslerini daha fazla yükseltmeye başlamışlardı.²⁹ Pamuk temini konusunda tek ülkeye bağımlılıktan kurtulmak amacıyla MCSA'yı kuran Manchesterlı dokuma sanayicileri, kârlarını kemiren ABD tekelini yıkarak, pamuk üretimini farklı coğrafyalara yaymayı istediklerini açıkça belirtmekteydiler.³⁰ Böylece hem pamuk üreticileri arasındaki rekabetle fiyatların aşağıya çekilmesi hem de yalnızca üç haftalık talebi karşılayabilecek üretim fazlası yaratan toplam pamuk üretiminin³¹ artması hedeflenmekteydi. Söz konusu hedef doğrultusunda, pamuk üretimine uygun coğrafyalara kaliteli pamuk tohumu gönderilerek deneysel ekimlerin yapılması, hasatın başarılı olduğu bölgelere temsilciler gönderilerek üretimin yaygınlaştırılması, eğer varsa tarımsal üretimin ve serbest ticaretin önündeki idari ve mali engellerin kaldırılması amacıyla devletler nezdinde girişimlerde bulunulması, üreticilere gerekli makinelerin temin edilmesi, doğru pamuk ekim yöntemlerini çiftçilere öğretmek amacıyla yerel dillerde yönergeler dağıtılması planlanmaktaydı.³²

MCSA'nın en kıymet verdiği bölgeler İngiliz sömürgeleri olsa da³³ çabaları, pamuk üretimine uygun iklime sahip bütün coğrafyaları kapsamaktaydı. Bu

²⁸ 1861'de pamuk ipliği ve kumaş üretiminde kıta Avrupası İngiltere üretiminin dörtte üçüne yaklaşmıştır. *CSR*, No. 103, 1 Aralık 1862, s. 1099. ABD'de ise 1854-1855 yıllarının ilk sekiz ayında 678.584 balya pamuk tüketilirken 1859-60'ın aynı aylarında 978.043 balya tüketilmiştir. *CSR*, No. 51, 2 Ekim 1860, s. 258.

²⁹ ABD'nin pamuk üretiminde yaptığı atılımla 18. yüzyılın sonlarından itibaren pamuk fiyatları düşerken, tekel konuma gelişi ve pamuğa talebin yükselmesiyle 19. yüzyılın ortalarından itibaren pamuk fiyatları artma eğilimine girmiştir, bk. *CSR*, No. 25, 1 Eylül 1859, s. 197; *CSR*, No. 37, "Review of Cotton and Spindles", 1 Mart 1860, s. 34.

³⁰ MCSA'ya göre tekel nedeniyle yükselen pamuk fiyatları, Manchester sanayicilerini her yıl ABD'ye on milyon sterlinden fazla para ödemek zorunda bırakmaktaydı. *CSR*, No. 7, 1 Aralık 1858, s. 49.

³¹ 1860'ta İngiltere, Kıta Avrupası ve ABD'de yıllık pamuk tüketimi 5.260.000 balyayken, haftalık tüketim 101.000 balya civarında seyretmekteydi. Aynı yıl içerisinde pamukta toplam arz, talebin 305.000 balya üzerinde gerçekleşmiş, yani ortalama üç hafta tüketimi karşılayacak fazla üretilenmiştir. *CSR*, No. 55, 1 Aralık 1860, s. 322.

³² *CSR*, No. 15, 1 Nisan 1859, s. 113.

³³ Watts, *age.*, s. 16-50. Hindistan için bk. Peter Harnetty, "The Imperialism of Free Trade: Lancashire, India, and the Cotton Supply Question, 1861-1865", *Journal of British Studies*, Cilt 6, Sayı 1, 1966, 70-96. Batı Afrika için bk. Barrie M. Ratcliffe, "Cotton Imperialism: Manchester Merchants and Cotton Cultivation in West Africa in the Mid-Nineteenth Century", *African Economic History*, Sayı 11, 1982, s. 87-113.

coğrafyalardan bir tanesi, pamuk arzı konusundaki kabiliyeti geçmişten bilinen Osmanlı İmparatorluğu'ydü. MCSA'nın kuruluşundan kısa bir süre sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda kaliteli pamuk üretiminin imkanlarını tespit amacıyla girişimler başlamış ve 1857 yılının Eylül'ünde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Clarendon, konsolosların bulundukları bölgelere dair bilgi edinmek isteyen MCSA'nın gönderdiği bir anketi İstanbul'daki büyükelçi Stratford de Redcliffe'e iletmiştir. Dahası Clarendon, büyükelçiden, Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk üretimine dair bir ön rapor kaleme alarak MCSA'ya iletilmek üzere kendisine göndermesini istemiştir.³⁴ Büyükelçi cevabında, Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen kısa lifli ve düşük kaliteli pamuğun kandil ve mum fitili imalatında kullanılmak üzere az miktarda İngiltere, Marsilya ve Trieste'ye ihraç edildiğini, bununla birlikte Anadolu ve Suriye çeperlerinde boş, fakat verimli geniş arazilerin kaliteli pamuk üretimine uygun olduğunu belirtmiştir.³⁵

Yalnızca konsolosların ankete vereceği yanıtlarla yetinmek istemeyen MCSA, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiltere konsoloslarından ilk cevaplar gelmeye başladığı sırada, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılacak deneysel pamuk ekimlerini organize ve idare etmek ve pamuk üretimi teşvik etmek amacıyla İstanbul'a Robert A. Carleton isimli temsilcisini göndermiştir.³⁶ Carleton'un yola çıktığı haberini büyükelçiye bildiren Lord Clarendon, Babıâli'yle temaslarda ona her türlü destekte bulunulmasını istemiştir.³⁷ Nitekim İstanbul'a varışının ardından, İngiltere büyükelçiliği tercümanlarından Henry Simmons'un eşlik ettiği Carleton, kısa süre içerisinde Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Ticaret nazırları İsmail Paşa ve ardından Ali Galib Paşa ile Meclis-i Tanzimat Reisi Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'yla birer görüşme gerçekleştirmiştir. Nazırlar, pamuk tarımını geliştirmeye yönelik Manchesterlı kuruluşun imparatorlukta yürüteceği deneysel faaliyetleri kolaylaştırmak için gerekli önlemleri alacakları konusunda teminat vermişlerdir.³⁸ MCSA temsilcisi, oldukça olumlu geçen görüşmelerde Tanzimatçı bürokratların hevesli yaklaşımından o kadar etkilenmiştir ki, bazı İngiliz konsolosların gönderdikleri raporlarda yer alan, Babıâli'nin tarımsal gelişime karşı ilgisizliğine dair eleştirel yorumlara katılmadığını ifade etmiştir.³⁹ Babıâli'yle ilk temaslardan ardından Carleton'un gitmeyi planladığı çeşitli bölgelerin idarecilerine hitaben, gerekli yardım ve destekte bulunmalarına dair

³⁴ FO78/1250, No. 865, Lord Clarendon'dan Stratford de Redcliffe'e, 26 Eylül 1857.

³⁵ FO78/1273, No. 967, Stratford de Redcliffe'ten Lord Clarendon'a, 4 Kasım 1857.

³⁶ Damlıbağ, agm., s. 439.

³⁷ FO78/1346, No. 140, Lord Clarendon'dan Charles Alison'a, 18 Şubat 1858.

³⁸ FO78/1357, No. 55, Charles Alison'dan Lord Malmesbury'ye, 22 Mart 1858.

³⁹ FO78/1358, No. 126, Charles Alison'dan Lord Malmesbury'ye, 8 Nisan 1858.

tavsiyenameler yazılmıştır.⁴⁰ Bunun yanı sıra, Carleton'un yanında getirdiği pamuk tarımı üzerine İngilizce broşürün Türkçeye tercüme edilerek dağıtılmasını “*menâfi-i umûmiyyeyi müstelzim*”⁴¹ görüldüğünden Babiâli üstlenmiştir.⁴² Deneyisel ekim amacıyla dağıtılmak üzere MCSA tarafından gönderilen pamuk tohumları ise haliyle gümrükten muaf tutulmuştur.⁴³

Manchesterlı sanayicilerin Osmanlı çiftçisiyle pamuk üretimi üzerinden kurmayı amaçladığı ilişki konusunda Tanzimatçıların istekli tavrının herhangi bir “Avrupa baskısı”ndan kaynaklanmadığını özellikle vurgulamak gerekmektedir. Dahası Tanzimatçılar, ileride gösterileceği üzere, pamuk tarımının yaygınlaştırılmasına kısa süreli mali faydadan ziyade, uzun vadeli ve kalıcı iktisadi kalkınma açısından bakmaktaydılar. Nitekim ideolojileri ve yürüttükleri iktisadi politika çerçevesinde, Avrupa sanayisiyle Osmanlı çiftçisi arasında kurulacak köprünün, Osmanlı tebaasının refahına ve İmparatorluğun kalkınmasına hizmet edeceğine inanmaktaydılar.⁴⁴ Carleton'un başvurusunun ardından Umûr-ı Nafia Meclisi'nin aldığı karar Tanzimatçıların izni verme konudaki istekli tavırlarının ve amaçlarının ne olduğunu açıkça göstermekteydi: “...*bu ise muhassenât ve menâfi-i mûcib olmasına ve böyle bir hayırlı husûsun teh'iri tecvîz olunamamasına mebnî ber-minvâl-i muharrer istenilen mekâtib-i sâmiyenin tabrîr ve i'tâsı lâzım geleceği...*”⁴⁵

Babiâli'den gerekli izinlerin ve desteğin sağlanmasının ardından Carleton, MCSA tarafından kendisine verilen Amerikan pamuk tohumunu Osmanlı eyaletlerindeki İngiltere konsoloslarına göndererek imparatorluğun pek çok bölgesinde deneyisel ekimler yapılmasını sağlamıştır. Deneyisel ekimlerin sonuçlarını ve Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımının imkanlarını ve sınırlarını ortaya koyan son derece kıymetli raporlar *Cotton Supply Reporter*'ın her sayısında düzenli şekilde yayınlanmıştır. Pek çok bölgede deneyisel ekimler başarılı sonuçlar vermekle birlikte, MCSA'yı asıl rahatsız eden Osmanlı ikliminin pamuk tarımına uygunluğu değil, taşıma maliyetlerinin yüksekliği, Osmanlı

⁴⁰ Söz konusu yerler için bk. BOA. İrade Hariciye (İ.HR.) 155/8245, lef 5, 14 Şevval 1274 (28 Mayıs 1858); BOA., Hariciye Mektubi Kalemi (HR.MKT.) 240/10, 16 Şevval 1274 (30 Mayıs 1858).

⁴¹ BOA. İ.HR. 160/8533, lef 5, 13 Safer 1275 (22 Eylül 1858).

⁴² Broşür için bk. BOA. İ.HR. 160/8533, lef 3, 13 Safer 1275 (22 Eylül 1858).

⁴³ BOA. HR.MKT. 237/29, 24 Ramazan 1274 (8 Mayıs 1858); BOA. Hariciye Tercüme Odası (HR.TO.) 430/5, 20 Temmuz 1858.

⁴⁴ Ulaşımın geliştirilmesinde de dünya ekonomisine dahil olma kaygısının vurgulandığı görülmektedir, bk. BOA. Hariciye Londra Sefareti (HR.SFR.3) 24/1, 17 Eylül 1855; FO78/1087, Stratford Redcliffe'ten Lord Clarendon'a, 20 Eylül 1855; Rifat Paşa, “Tanzim-ı Umûr”, s. 17-19; 74-80.

⁴⁵ BOA. İ.HR. 155/8245, lef 2, 8 Şevval 1274 (22 Mayıs 1858).

çiftçisinin ilkel tarım aletleri ve yöntemi, pamuk temizlemeye ve balyalamaya uygun modern makinelerin bulunmaması ve hepsinden önemlisi iltizam sistemi gibi engellerdi.⁴⁶ Bu doğrultuda bir MCSA heyeti, Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Kostaki Musurus'la bir görüşme gerçekleştirerek, Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk ekiminin yaygınlaştırılabilmesinin önündeki engellerin aşılması için Babıâli'nin iş birliğini talep etmiştir. Heyetin ortaya koyduğu tarıma dair bütün sorunların farkında olduğunu belirten Musurus, heyetten tespitlerini bir memorandum haline getirerek Babıâli'ye sunmasını önermiştir. MCSA bu maksatla memorandum yazma işine henüz girişecek kadar zaman geçmemişken, Babıâli'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımını yaygınlaştırmak amacıyla yaptığı ve MCSA'nın haberdar olmadığı anlaşılan çalışmalar neticesinde yayınladığı bir beyannamenin kopyası İngiltere'ye ulaşmıştır.⁴⁷

Amerikan İç Savaşı (1861-1865) ve Babıâli'nin Pamuk Tarımını Teşvik Politikası

Babıâli, henüz Amerikan İç Savaşı başlamadan pamuk tarımının yaygınlaştırılması ve imparatorluğun uluslararası piyasada kalıcı bir pamuk tedarikçisi olması için neler yapılabileceğine dair ciddi girişimlere başlamıştı. Bu maksatla, Mart 1861'de, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımının geliştirilmesine dair alınması gereken önlemler üzerine Maâbir Meclisi'nden bir rapor hazırlamasını istemiştir. Meclis üyelerinden orman mühendisi Fransız Louis Tassy'nin kaleme alarak 20 Nisan 1861 tarihinde sunduğu lâyiha, Amerikan İç Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'nin yürüteceği iktisadi politikanın temelini oluşturmuştur.⁴⁸

Lâyihasından anlaşıldığı kadarıyla Louis Tassy, pamuk üretimine dair kapsamlı bilgiye sahiptir. Tarım ürünleri arasında en kıymetlisinin pamuk olduğunu belirterek başladığı lâyihasında, sanayi üretim kapasitesinin artışına

⁴⁶ İltizam, Amerikan pamuğu üretiminde önemli bir engeldir. Osmanlı yerli pamuğunun aksine, olgunlaşmasının ardından kozasından ayrılarak yere düşen Amerikan pamuğunun hemen toplanması gerekmektedir. Dolayısıyla çiftçilerin ürünleri toplamak için mültezimi beklemesi mümkün değildir, bk. BOA. İ.MVL. 462/20815, lef 6, 26 Receb 1278 (27 Ocak 1862).

⁴⁷ CSR, No. 99, "Annual Meeting of the Cotton Supply Association", 1 Ekim 1862, s. 1026. Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk üretiminin önündeki engellere dair MCSA'nın tespitleriyle, ileride detaylıca incelenecek olan Osmanlı Devleti tarafından yayınlanan beyannamedeki tespitlerin örtüşmesi bazı tarihçileri beyannamenin arkasında MCSA'nın yahut İngiltere devletinin bulunduğu dair yanıltmıştır, bk. Kurmuş, agm., s. 163-164; Damlıbağ, agm, s. 441; Mıhçı - Mıhçı, agm., 50. Oysa belgelerden anlaşıldığı üzere sorunların tespiti ve beyannamenin yazılması Babıâli'nin girişimlerinin sonucudur

⁴⁸ Lâyiha için bk. BOA. İ.MVL. 451/20162, lef 2, 11 Şevval 1277, (20 Nisan 1861). Lâyihaya yapılan aşağıdaki göndermelerde ayrıca atf verilmeyecektir.

paralel olarak her geçen yıl pamuğa talebin arttığını vurgularken, ABD'nin kurduğu tekelin, politik ve toplumsal kırılganlığının ve üretimi aksatabilecek istikrarsız doğasının altını çizmiştir. ABD eyaletleri arasında yükselen gerginliğin iç savaş potansiyeli taşıdığını ifade eden Tassy, kölelerin isyana kalkışma ihtimalinin pamuk üretim ve arzını kesintiye uğratabileceği uyarısında da bulunmuştur. Bu nedenle, Tassy'ye göre, coğrafi ve iklimsel avantajlara sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun, büyük zenginlik kaynağı haline gelmiş pamuk üretiminin önemli bir paydaşı olabilmesi mümkün görünmektedir.

Geçmişte, yalnızca İzmir'den yapılan pamuk ihracının dahi, lâyihanın yazıldığı tarihte imparatorluktaki toplam pamuk üretiminden fazla olduğunu ortaya koyan yazar, üretimdeki gerilemenin esas nedenini ABD ve Mısır'daki ucuz ve kaliteli pamuk⁴⁹ üretimiyle rekabet edilememesinde görerek⁵⁰ alınması gereken önlemleri sıralamıştır. Fransız mühendise göre, Osmanlı İmparatorluğu doğanın sunduğu potansiyeller haricinde pamuk üretimini destekleyecek hiçbir şeye sahip değildir. Ulaşımın⁵¹ ve tarımsal üretimin ilköllüğü, modern tarım metotlarının bilinmemesi,⁵² Osmanlı çiftçisinin uluslararası pamuk piyasasında rekabet edebilmesini olanaksız kılan vergi oranı ve verginin toplanma biçimi, kırsal güvenliğin sağlanamaması pamuk üretiminin gerilemesindeki başlıca nedenlerdi.

Pamuk üretiminin yaygınlaştırılabilmesi için on madde halinde önerilerini sunan Tassy'nin lâyihası Meclis-i Maâbir tarafından kabul edilmesinin ardından Kavânin ve Nizâmat Dairesi'nde görüşülmüş, lâyihadaki bazı önerilerin uygulanmasının sonraya bırakılmasına⁵³ ve bazılarının tek maddede

⁴⁹ Bir pamuğu kaliteli yapan uzun lifli, ipeksi ve dayanıklı yapıda bulunmasıydı. Ham pamuğa talebin en fazla olduğu İngiltere'deki pamuklu iplik üretiminde kullanılan makineler, uzun lifli ve dayanıklı pamuk gerektirmekteydi. Nitekim böylelikle üretim sırasında pamuk zıyatı en aza inmekte ve bu ise üretim maliyetlerinin düşürülmesine katkı sağlamaktaydı, bk. CSR, No. 18, "Report of the Proceedings at the Second Annual Meeting of the Cotton Supply Association", (16 Mayıs 1859); Beckert, *age.*, s. 94; 100. Buna karşılık, daha ziyade kaba pamuklu kumaş dokumacılığı ve kandil fitili üretimi için tercih edilen Osmanlı yerli pamuk türü kısa lifli ve dayanıksız olmasının yanı sıra modern makinelerde kullanılmaya, yani "ince ve temiz işlere" uygun değildi. BOA., İ.,MMS., 24/639, lef 3, 7 Muharrem 1263, (26 Aralık 1846).

⁵⁰ Tassy, kısa lifli Osmanlı pamuğunun para etmediğini ortaya koymaktaydı. Marsilya'da Mısır pamuğunun balyası 110 frankken, Osmanlı pamuğu 68 franka alıcı bulabilmekteydi.

⁵¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda limanlara yüz saatten uzak bölgelerde taşıma maliyetleri nedeniyle tarımsal üretim kârlı olmaktan çıkmaktaydı. Tassy'ye göre bin kilogramlık emtianın taşıma maliyeti nehirle üç, demiryoluyla on ve deveyle yetmiş santimdi (centime).

⁵² Tarımsal üretimin ilköllüğüne dair çağdaş gözlemler için bk. BOA. HR.SFR.3, 91/13, lef 2, 23 Temmuz 1864; CSR, No. 131, "Turkey", (1 Aralık 1864), s. 1557-1559.

⁵³ Tassy'nin üçüncü maddede önerdiği, gümrük tarifelerinde belirlenmiş yerli pamuk fiyatının, bütün pamuk türleri için geçerli kılınması, gümrük emanetiyle yapılacak görüşmelerden sonraya

birleştirilmesine karar verilmiştir.⁵⁴ Nihayet, Sadrazam Âli Paşa'nın “*şâyan-ı itinâ ve itibâr-ı umûr-ı hayriye ve nâfiadan*”⁵⁵ şeklinde tanımladığı pamuk tarımı ve ticaretine dair lâyiha, özünden pek az değişikliklerle, beş madde halinde onaylanmıştır. Buna göre: 1. Pamuk ekimi amacıyla açılan yeni araziler çiftçilere ücretsiz verilecek ve beş yıl boyunca vergiden muaf tutulacak; 2. İhraç edilen her çeşit pamuk, ne kadar kaliteli olursa olsun, en düşük kalitedeki pamuk fiyatı üzerinden vergilendirilecek ve on yıl boyunca vergi oranı değiştirilmeyecek; 3. Pamuğun iskelelere kolaylıkla nakli için yollar tamir ve inşa edilecek, pamuk ekimi amacıyla ithal edilen makinelerden gümrük vergisi alınmayacak, devlet tarafından pamuk tohumu ve pamuk tarımında kullanılan makineler satın alınarak pamuk ekilen bölgelere gönderilecek, pamuk tohumuyla beraber doğru pamuk ekim yöntemine dair broşürler dağıtılacak; 4. Pamuk üretilen bölgelerin şehir ve kasabalarında her yıl birer sergi açılarak bölgede üretilen pamuk numuneleri sergilenecek; 5. Pamuk ziraatının ilerlemesi için üreticiye her türlü destek sunulacaktı.⁵⁶

Beş maddelik beyannamenin ilanından hemen sonra “*umûmen Anadolu*”ya gönderilen bir emirnameyle, pamuk üretimine ayrılacak arazilerden, iltizam yerine arazi üzerinden vergi alınması amacıyla, gerekli tespitleri yapması için kaza meclislerinin birer komisyon kurması istenmiştir. Söz konusu arazilerin tespitinin ardından hazırlanacak defterler İstanbul’a gönderilecektir.⁵⁷ Beyannamenin ana hatlarını çizdiği politikayı uygulamak için harekete geçilirken bir yandan da Tanzimatçıların dünya ekonomisiyle bütünleşme istekleriyle uyumlu olarak, beyanname Avrupa gazetelerinde yayınlattırılmıştır. Bunun etkisi kısa süre içerisinde görülmüş ve Londra sefiri Kostaki Musurus’a, İngiliz makine üreticileri tarafından tarım makinelerini tanıtmak üzere mektuplar gönderilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk üretimini geliştirmek ve İmparatorluk’tan pamuk temin etmek amacıyla İngiliz sermayeli şirket kurma teşebbüsleri başlamıştır.⁵⁸

Tanzimatçıların İmparatorlukta pamuk tarımını yaygınlaştırma yönünde ilk çabalara giriştiği günlerde, Nisan 1861’de başlayan Amerikan İç Savaşı’nın etkisiyle İngiltere’deki stokların azalması pamuk fiyatlarını 1862 yılında dramatik

ertelenirken, dördüncü başlıktaki vergilerin adil belirlenmesi önerisi, uzun mesai gerektireceğinden gerekli çalışmaların yapılmasına kadar ertelenmiştir.

⁵⁴ BOA. İ.MVL. 462/20815, lef 3.

⁵⁵ BOA. İ.MVL. 451/20162, lef 6, 7 Safer 1278 (14 Ağustos 1861).

⁵⁶ BOA. İ.MVL. 451/20162, lef 1 ve 5, 29 Muharrem 1278 (6 Ağustos 1861).

⁵⁷ BOA. Sadaret Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.) 244/18, 22 Rebiülahir 1279 (19 Ekim 1862).

⁵⁸ BOA. HR.SFR.3, 68/8, lef 4, 22 Ekim 1862; lef 7 ve 8, 30 Eylül 1862.

şekilde yükseltmiştir.⁵⁹ Pamuk fiyatlarının hızlı yükselişi, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir nevi "pamuğa hücum" dönemine yol açmıştır. *Levant Herald* gazetesinin bir haberine göre fiyat artışlarından faydalanmak için eski pamuklu kumaş ve örtüleri satın almak amacıyla İstanbul ve Üsküdar'da yirminin üzerinde işletme açılmıştır. Bu işletmeler, aynı zamanda, halkın evlerindeki eşyalardan çıkararak sattıkları pamukları temizleyip taradıktan sonra Liverpool'a ihraç etmekteydi.⁶⁰ Benzer şekilde İzmir ve Şam'daki köylülerin döşek ve yorganlarından boşalttıkları pamuklar da bu bölgedeki tüccarlar tarafından satın alınarak İngiltere'ye gönderilmekteydi.⁶¹ Bunlar bir yana, Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımı da hızlı şekilde genişlemekteydi. Küçük arazi sahibi köylüler, arazilerinin daha geniş bölümünü pamuk tarımına ayırırken, vergi muafiyetinden yararlanmak isteyenler pamuk üretimi amacıyla yeni arazileri tarıma açmaktaydı.⁶²

Babîlî, pamuk tarımını yaygınlaştırma politikasına yardımcı olması ve eyaletlerde bu politikayı yönlendirmesi amacıyla birer eyalet pamuk komisyonu kurulması yönünde bir emirname göndermiştir. Yerli ve Avrupalı tüccarlar ile büyük toprak sahiplerini bir araya getiren bu komisyonlar pamuk tarımını yaygınlaştırma politikasının merkezinde yer almış ve önemli görevler üstlenmişlerdir.⁶³ Devlet adına çalışacak ve devlet tarafından mali olarak desteklenecek komisyonların tarım aletleri, pamuk temizleme makineleri ve pamuk tohumu temin ederek bölgelerinde dağıtmak, kuracakları model çiftliklerde modern pamuk ekim tekniklerini tanıtmak gibi mühim görevleri bulunmaktaydı. Komisyonların sorumlulukları ve seçilen üyelerin bileşimi, Osmanlı çiftçileri, büyük toprak sahipleri ve tüccarlarıyla Avrupa tekstil

⁵⁹ Libresi 5 penny olan pamuk fiyatı Mayıs 1862'de 13 pennyye yükselmiştir, bk. CSR, No. 91, "The American Civil War and the Supply of Cotton", 2 Haziran 1862, s. 907-908. Amerikan İç Savaşı'nın başlamasının Avrupa sanayisi üzerindeki etkisine dair bk. Henderson, *The Cotton Famine*.

⁶⁰ LH, No. 38, "Local", 22 Ekim 1862, s. 297.

⁶¹ *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862*, Washington, 1863, s. 579; CSR, No. 96 (15 Ağustos 1862), s. 977; LH, No. 31, "Asia Minor", (3 Eylül 1862), s. 246.

⁶² FO78/1865, W. Sandford'dan H. Layard'a, 2 Ocak 1865; FO195/771, 1863 Trade Reports; FO881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton; CSR, No. 127, "Turkey", 1 Ağustos 1864, s. 1495-1496. Pamuk ekili alanların genişlemesine dair ayrıca bk. Demir Görür, *agm.*, s. 501-505.

⁶³ FO78/1658, No. 5, M. Erskine'den Lord Russell'a, 19 Eylül 1862; William Sandford, *Cotton Supply from the Ottoman Empire*, J.E. Taylor, Londra, 1862, s. 18; 20. İmparatorlukta kurulan ilk komisyon olan İzmir Pamuk Komisyonu'nun üyeleri ve ilk toplantıları için bk. CSR, No. 101, "Cotton in the Ottoman Empire", 1 Kasım 1862, s. 1068-1070.

sanayicilerinin çıkarlarını bütünleştirmek amacını ortaya koymaktaydı.⁶⁴ *Levant Herald* gazetesi, büyük toprak sahipleri ve tüccarları bir araya getiren söz konusu komisyonların kuruluşunda Sadrazam Fuad Paşa'nın en önemli rolü oynadığını ve yine onun emriyle başkentte merkezi bir pamuk komisyonunun teşkil edildiğini belirtmekteydi.⁶⁵

Babıâli, eyalet komisyonları, MCSA ve İngiltere konsoloslarının gerek ayrı ayrı ve gerekse iş birliği içinde çalışmaları sayesinde pamuk tohumu⁶⁶ ve pamuk üretimi için gerekli makinelerin dağıtımı⁶⁷ çok daha organize ve verimli yapılabilmiştir.⁶⁸ Bunun yanı sıra, Babıâli, şahısların tâbüyetini önemsemeksizin pamuk temizleme ve balyalama amacıyla fabrika kurmak için yapılan başvuruları “*pamuk mahsulünün bi's-sühûle tathîrini ve bundan hâsıl olacak menâfi'in teksîrini mûcib*

⁶⁴ 1862 beyannamesinin hazırlanmasında önemli bir payı olan ve sadrazamlıktan azlinin ardından Edirne valiliğine atanan Kıbrıslı Mehmed Paşa da yetki bölgesinde pamuk komisyonu kurmuştur. FO 195/771, No. 21, J.E. Blunt'tan Henry L. Bulwer'a, 28 Temmuz 1863. Pamuk teşvik politikası çerçevesinde Mehmed Paşa'nın yaptığı ilk işlerden bir tanesi bölgesindeki büyük çiftlik sahiplerini davet ederek pamuk üretimine teşvik amacıyla bir toplantı yapmak olmuştur. CŞR, No. 107, “From J.E. Blunt to A. S. Cumberbatch of Constantinople”, 2 Şubat 1863; CŞR., 127, 1 Ağustos 1864. Büyük toprak sahiplerinin valiler tarafından ikna edilmeye çalışıldığına dair başka örnekler de mevcuttur. Örneğin İşkodra için bk. CŞR, No. 135, “From R. Reade to the Earl Russell”, 1 Nisan 1865.

⁶⁵ LH, No. 33, “Asia Minor”, 17 Eylül 1862, s. 262; LH, No. 34, “Opening of the Smyrna and Aidin Railway to Ephesus”, 24 Eylül 1862, s. 269; LH, No. 35, “Correspondence: Asia Minor”, 1 Ekim 1862, s. 278; LH, No. 40, “Asia Minor”, 5 Kasım 1862, s. 314.

⁶⁶ Babıâli 1862'den itibaren MCSA'dan yüz binlerce ton Amerikan pamuk tohumu satın almıştır. Örneğin bk. BOA. A.MKT.MHM. 247/74, 2 Cemaziyevvel 1279 (25 Kasım 1862); BOA. İ.HR. 203/11664, lef 2, 26 Rebiülahir 1280 (10 Ekim 1863); BOA. İ.DH. 531/36835, lef 1, 1 Receb 1281 (13 Aralık 1864); BOA. MVL. 1042/9, 9 Muharrem 1283 (2 Haziran 1866); CŞR, No. 103, “Cotton Cultivation in Turkey”, 1 Aralık 1862, s. 1102. Mısır valisi de Osmanlı Devleti'ne ücretsiz Mısır pamuğu tohumu sağlamaktaydı. Örneğin 1863'te 500 ton Mısır tohumu göndermiştir. Dağıtılan tohumlar için bk. BOA. A.MKT.MHM. 257/97, lef 2, 19 Ramazan 1279 (10 Mart 1863); FO195/771, No. 28, Charles Blunt'tan Henry L. Bulwer'e, 1 Ağustos 1863; FO78/1865, Sandford'dan Layard'a, 2 Ocak 1865. Mısır pamuk tohumu Amerikan tohumu kadar iyi sonuç vermemiştir. Amerikan pamuğu hızlı olgunlaşıyor ve fazla ürün veriyordu. BOA. HR.TO. 446/43, 2 Ekim 1864.

⁶⁷ BOA. İ.HR. 196/11165, 5 Cemaziyevvel 1279 (29 Ekim 1862); Damlıbağ, agm., s. 442-452; Demir Görür, agm., s. 507-510.

⁶⁸ İzmir Pamuk Komisyonu aynı zamanda, bölgesinde üretilen pamuk örnekleriyle üretimde kullanılan makinelerin sergileneceği bir fuar düzenleyen ilk komisyondur. Avrupalı ve ABD'li makine imalatçıları makinelerini sergilemek üzere davet edilmişlerdir. *Letter of the Secretary of State*, s. 574; CŞR, No. 101, “Cotton in the Ottoman Empire”, 1 Kasım 1862, s. 1069.

*olacağı*⁶⁹ gerekçesiyle son derece kolaylaştırmış, bazen fabrika inşaatları Osmanlı kanunlarına aykırı gerçekleşse de sağlayacağı fayda nedeniyle hoş görmüş⁷⁰ ve neredeyse bütün ruhsat başvurularını kabul etmiştir.⁷¹ Babiâli'nin teşvik ve desteği sayesinde, *Levant Herald*'ın 1863 yılının yaz aylarında yayınladığı bir habere göre Batı Anadolu'da kırk ikisi İngilizlere ait, yüz adet çırçır makinesi işlemekteydi.⁷² Aynı yılın sonlarına doğru Babiâli, İzmir Pamuk Komisyonu'nca bölgede dağıtılması için 25 çırçır makinesi daha gönderecektir.⁷³

Babiâli, pamuk tohumu ve makine dağıtımının yanı sıra, pamuk ekilen bölgelerde konuşulan beş dile tercüme ettirdiği, pamuk ekim yöntemini anlatan broşürler dağıtırken⁷⁴ pamuk tarımını yaygınlaştırma çabasına paralel şekilde pek çok bölgede eş zamanlı olarak karayolu inşa çalışmaları başlatmıştır.⁷⁵ 1863'te Sultan'ın İzmir ziyareti sırasında adına okunan nutukta yapılan yolların tarıma ve ticarete yapacağı katkı vurgulanmış ve altyapının geliştirilmesi konusuna

⁶⁹ Bazı örnekler için bk. BOA. HR.MKT. 408/82, 30 Ağustos 1862; BOA. HR.MKT. 411/46, 28 Rebiülevvel 1279 (23 Eylül 1862); BOA. A.MKT.UM. 812/76, 24 Cemaziyevvel 1281 (25 Ekim 1864).

⁷⁰ Örneğin bk. BOA. HR.MKT. 419/82, 14 Cemaziyelahir 1279 (7 Aralık 1862); BOA. HR.MKT. 420/61, 21 Cemaziyelahir 1279 (14 Aralık 1862).

⁷¹ 1857 yılında modern çırçır makinesinin bulunmadığı Batı Anadolu'da (Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 162), Ekim 1862 itibarıyla, bölgede pamuk üretimine yetecek sayıda makineye ulaşılabiliştir. BOA. İ.HR. 196/11165.

⁷² CSR, No. 113, "Cotton Cultivation in Turkey", 1 Haziran 1863, s. 1259. Damlıbağ (2011: 469) pamuk temizleme tesislerinin neredeyse tamamının İngilizler tarafından kurulduğunu iddia etmesine karşın Osmanlı tebaasından çok sayıda kişinin bu tarz tesis kurduğu gibi Osmanlı Devleti tarafından da yüzlerce pamuk temizleme makinesi dağıtıldığı görülmektedir. Devletin gönderdiği makineler dışında Osmanlı tebaası tarafından pamuk temizleme tesisi kurmak amacıyla yapılan bazı başvurular için bk. BOA. MVL. 769/61, 10 Şaban 1280 (20 Ocak 1864); BOA. İ.MVL. 3 Zilkade 1280 (10 Nisan 1864); BOA. İ.MVL. 509/22989, 1 Muharrem 1281 (6 Haziran 1864); BOA. İ.MVL. 516/23258, 18 Rebiülahir 1281 (20 Eylül 1864); BOA. MVL. 691/1, 28 Cemaziyevvel 1281 (29 Ekim 1864); BOA. İ.MVL. 524/23534, 29 Receb 1281 (28 Aralık 1864).

⁷³ CSR, No. 121, "Establishment of American Seed in Turkey", 1 Şubat 1864, 1384. 1863'te İzmir Pamuk Komisyonunun ve Batı Anadolu'daki tüccar ve büyük toprak sahibi İngilizlerin pamuk temizleme fabrikaları kurma faaliyetleri için bk. CSR, No. 108, "Imperial Cotton Commission of Turkey", 16 Şubat 1863, s. 1171; CSR, No. 112, "Cotton", 1 Mayıs 1863, s. 1241; FO195/771, No. 28, Charles Blunt'tan Henry Bulwer'e, 1 Ağustos 1863.

⁷⁴ Okuma yazma oranının düşüklüğü bu çabanın etkisini azaltmaktaydı. FO195/771, No. 32, Richard Wilkinson'dan Henry Bulwer'e, 4 Temmuz 1863.

⁷⁵ Yol inşa faaliyetlerini yakından takip eden *Levant Herald* gazetesi 1864 ve 1865'teki pek çok sayısında bu konuya dair haberlere yer vermiştir. Ayrıca Hariciye Nazırı Âli Paşa'nın inşası devam eden ve tamamlanmış karayollarına dair 1863 tarihli yazısı için bk. FO78/1736, No. 270, Henry Bulwer'den Lord Russell'a, 11 Haziran 1863.

Sultan'ın bizzat itina gösterdiği belirtilmiştir.⁷⁶ 1864 tarihli bir belgede, yol inşasının faydasını anlayan Osmanlı köylüsünün de inşa faaliyetlerine büyük istekle katkı sunması sayesinde inşaatların hazineye yük olmadan ilerlediği belirtilmekteydi.⁷⁷

Tanzimatçılar pamuk tarımının yaygınlaştırılmasına kısa süreli mali faydadan ziyade, uzun dönemli iktisadi kalkınma politikası ve dünya ekonomisiyle daha sıkı ilişkiler kurma penceresinden bakmaktaydı.⁷⁸ Söz konusu politikaya atfedilen önem, devletin bazı vergi gelirlerinden vazgeçmesinde ve vazgeçerken kullandığı söylemde görülebilir. 1862 beyannamesiyle pamuk üretimine mahsus makineler gümrük vergisinden muaf tutulmuş, 1863 Temmuzunda alınan bir kararla on beş kalem tarım aletinin ithalatı da gümrük muafiyeti kapsamına dahil edilmiştir.⁷⁹ Dahası Gümrük Emini Kani Paşa ile Tanzimatçılar arasında pamuktan alınan gümrük konusunda çıkan bir anlaşmazlık, ticarete, mali kaygı ve iktisadi kaygıyla yaklaşan iki farklı görüş arasındaki çatışmayı göstermekteydi. 1861 yılından itibaren Avrupa devletleriyle yapılan ticaret anlaşmaları kapsamında bazı ürünlerin vergi oranı rayiç fiyat üzerinden belirlenirken, ham pamuğun da aralarında bulunduğu diğer ürünler sonraki yıllarda da 1861'deki fiyatlar esas alınarak gümrük tarifesine eklenmiştir. Söz konusu tarifede Anadolu pamuğunun kantar fiyatı 270, Rumeli pamuğunun 275 kuruş 20 santim olarak belirlenmişken, Amerikan İç Savaşı, 1862 yılından itibaren pamuğun kantar fiyatını 1.200 kuruşa taşımıştır.⁸⁰ Fiyatı 1.200 kuruşa ulaşan pamuk, rayiç fiyat üzerinden 1861 tarifesine dahil edilseydi 73,5 kuruş ihracat vergisi alınabilecekken, tarifede 1861 fiyatı esas alındığından yalnızca 18 kuruş tahsil edilebilmekteydi. Bu durumu gümrük gelirlerinin kaybı olarak yorumlayan Kani Paşa, 1861 tarifesinde belirtilenin temizlenmiş pamuk olduğu iddiasıyla, temizlenmemiş, koza halindeki pamuğun ihracında rayiç fiyatı esas alma yoluna giderek kantarından 73,5 kuruş vergi almaya başlamıştır. Gümrük eminine göre pamuğa talep o kadar yüksektir ki temizlenmemiş pamuktan alınan gümrük

⁷⁶ CSR, No, 118, "The Sultan's Visit to Smyrna", 1 Haziran 1863, s. 1257.

⁷⁷ BOA. İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.) 29/1241, lef 10, 10 Cemaziyevvel 1282 (6 Ekim 1864).

⁷⁸ 1863'te Sultan Abdülaziz'in İzmir ziyareti sırasında, Fuad Paşa'nın Sultan adına okuduğu nutukta pamuk üretimine verilen önem vurgulanmaktaydı: "Bu eyâletin mahsûlâtı kadîrlî şeyler olup, busûsan pamuk zîrâ'atı abâlice tezyîd-i servet ve tensî-i dâ'ire-i ticârete bâ'is olduğundan bunun ilerlemesi için eyaletçe sarfolanın ikdâm ve ihtimâm mücib-i mahzûzîyetimiz olup, bu babda Devlet-i alîyyemiz tarafından dahi teshîlât-ı lâzîme icrâsında devâm olunur..." Aktaran: Emine Atılğan-Gümüşsoy, *Keçecizade Mehmed Fuad Paşa (1815-1869)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 83. Krş. Damlibağ, agm., s. 456-457; İzmirlioğlu, agm., s. 575.

⁷⁹ BOA. İ.MVL. 487/22071, lef 1 ve 11, 21 Muharrem 1280 (8 Temmuz 1863).

⁸⁰ BOA. HR.SFR.3, 70/22, lef 2, 7 Kasım 1862; BOA. İ.MMS. 29/1221 lef 1, 6 Şevval 1280 (15 Mart 1864).

vergisi Osmanlı üreticisine hiçbir şey kaybettirmeyeceği gibi Avrupalı tüccarlar, şikâyet etseler dahi pamuğu almaya devam edecekler ve Osmanlı pamuğuna talep azalmayacaktır.⁸¹

Şikâyetlere konu olan gümrük emanetinin uygulamasına Sadrazam Fuad Paşa son vermiştir.⁸² Temizlenmemiş pamuktan alınan yüksek gümrük nedeniyle hazineye kırk-elli yük kuruş fazla girdiğini kabul eden sadrazama göre bu durum, devletin mali faydasına görünse de meseleye uzun dönemli, iktisadi kalkınma çerçevesinde yaklaşmak gerekmektedir. Bu nedenle, kısa dönemli mali faydayı düşünmek yerine, pamuk tarımının yaygın ve kalıcı hale getirilmesi amacıyla Osmanlı çiftçisine ve Avrupalı tüccara her türlü kolaylık ve teşvik sağlanmalıdır. Dahası, Fuad Paşa'nın fikrince, iktisadi kalkınma politikası, uzun vadede ve kalıcı olarak Osmanlı maliyesini zaten güçlendirecektir.⁸³ Sonuç olarak, *“mülk ve devletçe pamuk zirâatının menâfi'i pek büyük olarak buna ahâliyi alıştırma ve şu zirâatı ilerletmek”* kararlılığıyla, pamuktan belirlenen oranın üzerinde vergi alınmaması için gümrük emanetine katı bir emirname göndermiştir.⁸⁴ Aynı yaklaşımın, çiftçiye dağıtmak üzere pamuk tohumu ve makineler alınması amacıyla hazineye yapılan harcamalarda da benimsendiğinin altını çizmek gerekir. Meclis-i Vâlâ'nın bir mazbatasında bu harcamaların *“...pamuk mahsûlünün memalik-i devlet-i alîyyede teksîr-i zîr' maksadiyesine mebni olmak hasebiyle bunun mahsûbu câ-yı tereddüd olmadığı”* açıkça belirtilmiştir.⁸⁵

⁸¹ Sorunun kaynağı gümrük vergilerinin, pamuk temizleme ve balyalama makinelerinin bulunduğu liman kentlerine girişte alınmasıdır. Kırsal alanlardan getirilen temizlenmemiş pamuklar liman kentlerinde temizlenip balyalanmaktaydı. BOA. İ.MMS. 29/1221, lef 1; FO78/1742, No. 93, Erskine'den Lord Russell'a, 22 Aralık 1863.

⁸² Şikâyetler için bk. BOA. HR.TO. 240/53, 18 Kanun-ı Evvel 1863; BOA. İ.MMS. 29/1221, lef 2 ve 5, 28 Teşrin-i Evvel 1863; lef 6, 18 Kanun-ı Evvel 1863.

⁸³ BOA. İ.MMS. 29/1221 lef 9, 28 Zilkade 1280 (4 Mayıs 1864).

⁸⁴ BOA. A.MKT.MHM. 303/7, 8 Muharrem 1281 (13 Haziran 1864). Tanzimatçılarla Gümrük Emaneti arasında benzer bir anlaşmazlık pamuk tohumu ithal eden tüccarların vergilendirilmesinde de yaşanmıştır. Gümrük emanetine ilk itiraz eden Ticaret Nazırı Edhem Paşa, pamuk tarımının yerleşmesiyle ülkenin ulaşacağı zenginliğin, hazinenin pamuk tohumu gümrüğünden kazanacağıyla kıyaslanamayacağını belirtmiştir. Bu nedenle 1862 tarihli beyannamede pamuk tohumu *“her nasılsa”* gümrükten muaf tutulmamışsa da bundan sonra gümrük vergisi alınmamalıdır. Meclis-i Vâlâ benzer şekilde, pamuk tohumu ithalatının tarımsal kalkınma ve ülkenin zenginleşmesi açısından gerekli olduğundan bahisle, pamuk tohumunun gümrük vergisinden vazgeçilebileceğini ifade etmiştir. Sonuçta bu ürün gümrükten muaf tutulan ürünler arasına dahil edilmiştir. BOA. İ.MVL. 485/21969.

⁸⁵ BOA. İ.MVL. 510/23039, lef 1, 10 Muharrem 1281 (15 Haziran 1864).

Amerikan İç Savaşı'nın Sonu ve Manchester Burjuvazisi'nin Osmanlı Devleti'nin Çabalarına Dair Görüşleri

Tanzimatçılar, 1858'de kurulan ilk temastan itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımını teşvik amacıyla MCSA'nın girişimlerine son derece istekli ve destekleyici şekilde yaklaşmışlardır. Üstelik Amerikan İç Savaşı, yakalanması kolay olmayan ve iyi değerlendirmesi gereken bir fırsat sunmuştu.⁸⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun birincil mal ihracıyla dünya ekonomisiyle serbestçe bütünleşmesinin menfaatine inanan Tanzimatçılar açısından pamuk tarımının Osmanlı çiftçisine sağlayacağı zenginlik, iktisadi zihniyetlerini gerçekliğe dönüştürmek açısından önemliydi.⁸⁷

Ancak ABD'deki iç savaşın sona yaklaştığının anlaşılmasıyla pamuk fiyatlarındaki hızlı düşüş, Osmanlı çiftçisinin pamuk ekimine ilgisini kaybetmesine neden olmuştur. Nitekim kaynakların şahitlik ettiği üzere, Osmanlı köylüsü, zorunlu tüketim maddeleri üretiminin yanı sıra arazilerinde ayırdıkları küçük bir alana ticari ürün ekmekte ve ekilecek ürünü piyasadaki talebe göre belirlemektedir. Bu nedenle, pamuğun yeterince kârlı olmaktan çıkmasıyla pamuk tarımına ilgi azalmıştır.⁸⁸ Yine de özellikle ulaşım maliyetlerinin düşüklüğü limana yakın bölgelerde, iç savaş öncesine göre daha fazla pamuk üretilmeye ve ihraç edilmeye devam etmiştir.⁸⁹

Babîli pamuk üretiminin iç savaş sonrasında da devam etmesine önem vermiş, bir süre daha bu konudaki çabalarına devam etmiştir. Örneğin 1867'de pamuk üretimine ve bu ürün üzerinden İngiltere'yle yapılan ticarete verilen kıymet “*devlet-i aliyye ile İngiltere beyninde pamuk abız ve i'âsı menfaâtı cesimesi*” olarak nitelenmeye devam etmekte⁹⁰ ve eyaletlere pamuk tarımını teşvike devam

⁸⁶ “...işbu pamuk zîrâatının mertebe-i vüs'at ve vefrete fâsîlinde mülkçe ve ahâlice vücûda gelecek servet ve menfaatin teyessür-i sîrat-i husûlî nezd-i saltanat-ı senîyyede mevadd-ı mültezemeden ve ikmâl-i umranı bilâd kazıyye-i marzıyyesinin esbâb-ı azîmesinden olarak...” BOA. İ.MVL. lef 9, 16 Muharrem 1280 (3 Temmuz 1863).

⁸⁷ BOA. HR.SFR.3, 68/8 lef 4 ve 5. “Mahsûlat-ı arzıyyenin en feyzlî ve bereketlilerinden biri pamuk mahsûlî olup bazı memâlik-i ecnebiyyede külliyyetlî pamuk yetiştirilerek ahâlisi bu yüzden pek ziyâde zengin oldukları görülmekte olduğuna (...) bi'l-cümle tebaa ve zîr-destân-ı saltanat-ı senîyyelerinin tahsil-i servet ve gna eylemeleri esbabının istikmâl ve istikrarına masruf ve ibzâl buyurulmakda olduğu derkâr bulunmuş...” BOA. İ.MVL. 462/20815 lef 3.

⁸⁸ Örneğin 1866'da Yafa'da çiftçiler fiyatı son derece fazlasıyla dalgalanan pamuk yerine talebin ve fiyatın istikrarlı olduğu susam üretimine yönelmişlerdir. CSR, No. 151, “Upon the Cultivation of Cotton in the District of Jaffa”, 1 Ağustos 1866, s. 1887.

⁸⁹ Bk. CSR, No. 165, “Imports and Stock of Cotton in Marsilles”, 1 Ekim 1867, s. 2117; CSR, No. 184 (1 Mayıs 1869), s. 2420; 2422.

⁹⁰ BOA. MVL. 723/99, lef 2 ve 3, Rebiülahir 1283 (Ağustos 1866).

etmeleri gerektiği hatırlatılmaktaydı.⁹¹ Benzer şekilde, 1867 yılında Avrupa seyahati sırasında Londra’da MCSA heyetiyle görüşen Sultan Abdülaziz, pamuk tarımının öneminden bahisle, söz konusu ürünün imparatorlukta yaygınlaştırılması hususundaki kararlılıklarını ortaya koymaktaydı. Yapılan görüşmelerde, önce Manchester şehrini temsilen belediye başkanı tarafından, Osmanlı Devleti’nin pamuk tarımına yaptığı katkı ve Sultan’ın bu meselede sergilediği “*liberal ve aydınlanmış*” politikardan ötürü Sultan’a teşekkürname sunulmuş,⁹² ardından MCSA yetkilileriyle yapılan görüşmede, pamuk tarımının teşviki konusunda Babiâli’nin politikalarından övgüyle söz edilerek, gelecekte bu politikanın sürdürülmesinin arzu edildiği belirtilmiştir. Beklentilerin aksine bizzat ve önceden hazırlanmamış şekilde konuşan Abdülaziz MCSA yetkililerine şu cevabı vermiştir:⁹³

“Dernek adına tarafıma yönelik ifade edilen duygular ve işittiğim sözler nedeniyle minnettarım. İngiltere’yi ziyaretim iki amaç taşımaktaydı: bu büyük ülkeye olan dostluğumu ve Türkiye’ye yönelik yardımlarından duyduğum minnettarlığı göstermek ve ayrıca, eriştiği kalkınma ve refaha hangi araçlarla ulaştığını öğrenmek. İngiltere halkının ve hükümetinin içten karşılamaları beni ziyadesiyle duygulandırdı. Pamuk tarımı ve endüstrisinin ülkelerimize ne kadar zenginlik sağladığının farkındayım. Bu nedenle, hükümetimin bu üretim dalını desteklemeye devam etmesini arzu ediyorum. Derneğimize, hükümete sağladığı yardımlardan dolayı teşekkür ediyor, bundan sonra da desteğinizin devam edeceğini umuyorum.”

Manchester heyetlerinin Sultan’a sundukları söylevler, Manchesterlı sanayicilerle Osmanlı çiftçisi arasında kurulmaya çalışılan bağdan duyulan hoşnutluğu ve bu bağın güçlenerek kalıcı hale getirilmesi için Babiâli tarafından gösterilen çabaya ve iş birliğine yönelik samimi minnettarlığı sergilemekteydi. Zira CSR sütunlarında yer alan makalelerden anlaşıldığı kadarıyla MCSA’nın Babiâli’ye yaptığı başvurular ve öneriler her zaman hevesle ve istekle karşılık bulmuştu.⁹⁴

Amerikan İç Savaşı boyunca, MCSA’nın da desteğiyle, dünyanın farklı coğrafyalarında pamuk ekimine yönelik ilgi ciddi biçimde artmış, devletler koşulları dahilinde teşvik politikaları yürütmüşlerdir. Bunun birlikte, İç Savaş’ın başından itibaren hem MCSA’nın yayın organında hem de Avrupa’nın çeşitli gazetelerinde Osmanlı Devleti’nin pamuk tarımını teşvik çabalarından özellikle

⁹¹ BOA. A.MKT.MHM. 357/95, 25 Muharrem 1283 (9 Haziran 1866); BOA. MVL. 1043/21, 6 Şevval 1283 (11 Şubat 1867).

⁹² BOA. Plan, Proje, Kroki (PLK.p.) 1093, 17 Temmuz 1867.

⁹³ CSR, No. 163, “Interview with the Sultan of Turkey”, 1 Ağustos 1867, s. 2075-2077.

⁹⁴ BOA. MVL. 723/99, lef 2 ve 3.

övgüyle bahsedilmiştir. Kuşkusuz MCSA'nın pamuk tarımını yaygınlaştırmak amacıyla en fazla kaynağı ve enerjiyi sarf ettiği ve beklentisinin en yüksek olduğu Hindistan'da pamuk üretimi ciddi ölçüde artsa da bu artış MCSA'nın beklentilerinin gerisinde kalmıştı.⁹⁵ Bu nedenle CSR'de Hindistan'daki pamuk tarımının gelişimine dair haberlere, Hindistan'daki İngiliz idaresinin gerekli özveriye göstermediğine yönelik sert eleştiriler eşlik etmekteydi.

Hindistan'la karşılaştırıldığı pamuk üretiminin oldukça mütevazı oranlara ulaşabildiği Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan politikalar Manchesterlı sanayicileri oldukça etkilemiş ve buna uygun olarak CSR'de pamuk tarımını geliştirmek amacıyla çabaları en fazla övülen devletlerin başında Osmanlı Devleti gelmiştir. Üstelik, Hindistan'daki İngiliz sömürge yönetimine, pamuk tarımının daha fazla artırılması için neler yapılabileceği konusunda örnek olarak Osmanlı Devleti'nin uyguladığı politikaları incelemesi salık verilmiştir. MCSA'nın 1862 yılı olağan toplantısında konuşan Başkan John Cheetham ve yardımcısı Edmund Ashworth'un Hindistan yönetimine yönelik eleştirileri salondakiler tarafından öfkeli homurtularla karşılık bulurken, Osmanlı Devleti'nden verilen örnekler salonda bulunanların tam tersi bir havaya bürünmesine neden olmuştur.⁹⁶

CSR editörü 1 Mayıs 1863'teki başyazısında, Osmanlı Devleti için kullanılan "hasta adam" tabirine atıfla, hastanın durumunun kötüye gitmediğini, pamuk tarımını geliştirmeye yönelik politikalarıyla gençleştiğini ve ümit verici şekilde canlandığını iddia etmekteydi.⁹⁷ CSR tarafından da alıntılanan *The Rochdale Observer* gazetesinin farklı ülkelerde pamuk tarımının gelişimi üzerine odaklanan 1 Temmuz 1865 tarihli bir inceleme yazısında Osmanlı Devleti'nden bahisle "bir

⁹⁵ İç savaş sırasında İngiltere'nin ihtiyaç duyduğu pamuğun yaklaşık yüzde 55'ini Hindistan sağlamıştır, bk. Frenise A. Logan, "India's Loss of the British Cotton Market After 1865", *The Journal of Southern History*, Cilt XXXI, Sayı 1, 1965, s. 40-50. Ayrıca bk. Peter Harnetty, "Cotton Exports and Indian Agriculture, 1861-1870", *The Economic History Review*, Cilt 24, Sayı 3, 1971, s. 414-429; Harnetty, *The Imperialism of Free Trade*.

⁹⁶ CSR, No. 99, "Annual Meeting of the Cotton Supply Association", 1 Ekim 1862, s. 1025-1028. Hugh Mason, MCSA'nın altıncı olağan toplantısında, Babilî'nin pamuk tarımını yaygınlaştırma politikasını anlattıktan sonra "Yarı-medeni devletlerin kaydedtiği ilerleme, medeni devletleri utandırmaya yeter" diyerek, Hindistan'daki İngiliz yönetimini eleştirmektedir. CSR, No. 114, "Sixth Annual Meeting", 1 Temmuz 1863, s. 1268-1269. *Manchester Guardian* gazetesi de MCSA'nın yaptığı toplantıları haberleştirmekte ve Osmanlı'nın pamuk tarımında yürüttüğü "aydınlanmış" politikayı Hindistan yönetimine örnek göstermekteydi. CSR, No. 14, "The Cotton Supply Question", 1 Temmuz 1863, s. 1271-1272. Manchester Ticaret Odası'nın yıllık olağan toplantısında Başkan H. Ashworth'un Osmanlı Devleti'ni öven ve Hindistan yönetimine örnek olarak sunan konuşması için bk. CSR, No. 133, "Manchester Chamber of Commerce", 1 Şubat 1865, s. 1588-1589. Krş. Harnetty, *The Imperialism of Free Trade*.

⁹⁷ CSR, No. 112, 1 Mayıs 1863, s. 1234.

devletin yapabileceği her şeyi yapıyorlar... Piyasada bulunabilen Amerikan tohumlarının tamamını satın alıyorlar.” denmekteydi.⁹⁸ Dolayısıyla, en azından Amerikan İç Savaşı süresince uyguladığı iktisadi politikalarla Babiâli’nin, sanayi kapitalizminin kalbini kazandığını söylemek mümkün görünmektedir.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu’nu dünya ekonomisi içerisinde önemli ve kalıcı bir pamuk ihracatçısı haline getirmek amacıyla Osmanlı tarihinin en yoğun ve kapsamlı tarımsal kalkınma çabasının gösterildiği Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasındaki pamuk tarımını yaygınlaştırma politikası, Tanzimatçı iktisadi zihniyetin hayata geçirilme çabasının önemli bir örneğiydi. Tanzimatçılar, dünya ekonomisiyle bütünleşmenin imparatorluğu kalkındırmanın ve imparatorluğun bekasının temel araçlarından olduğuna inanmaktaydı.⁹⁹ Bir bakıma Tanzimatçıların iktisadi zihniyeti, sanayi devrimiyle ortaya çıkan dünyadaki iktisadi dönüşüme uyum sağlama çabasıydı. Bu nedenle Baltalimanı Ticaret Anlaşması’ndan itibaren, serbest ticaretin önündeki engelleri kaldırmak, devletin kısa dönemli mali ve politik ihtiyaçlarla iktisadi alan üzerinde kurduğu baskıyı olabildiğince hafifletmek ve tarımsal kalkınmayı gerçekleştirmek gerektiğini savunuyorlardı.¹⁰⁰ Amerikan İç Savaşı, kaçırılmayacak bir fırsat yaratmış ve Babiâli bu süreçte pamuk tarımının İmparatorlukta yerleşmesi ve dünya piyasalarında pamuk arzında önemli ve kalıcı bir yer edinmek amacıyla pamuk tarımını yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Bir yandan Manchester sanayicilerinin temsilci kuruluşu MCSA, diğer yandan büyük toprak sahibi ve tüccarlarla iş birliği içerisinde sürdürülen çabalarla, Tanzimatçıların tarımsal üretim temelli iktisadi kalkınma politikasının hayata geçirilmeye çalışıldığı en mükemmel örneklerden birisi ortaya konulmuştur. Bir başka ifadeyle Amerikan İç Savaşı sırasında uygulanan politika, Tanzimatçıların iktisadi zihniyetlerinin, tarımsal üretim, serbest ticaret ve Avrupa sermayesiyle iktisadi kalkınmanın sağlanabileceğine dair inançlarının, beş yıl içerisinde pratiğe dökülmüş bir haliydi.

⁹⁸ Aktaran: CSR, No. 139, “The Prospects of a Supply of Cotton”, 1 Ağustos 1865, s. 1691

⁹⁹ FO78/1862, No. 35, Lord Lyons’tan Lord Russell’a, 22 Kasım 1865.

¹⁰⁰ “...mülkün ma’mûriyeti halkın servetine ve servet-i ahâli dahi zîrâ’at ve harâsetin kesretine vâ-beste idüğüne...” BOA. MVL. 729/86, 14 Şaban 1283 (22 Aralık 1866). 1858 yılında bir Tanzimat bürokrati şunları söylemekteydi: “Reşid Paşa’nın reformları, kendi zamanından önce iltizama verilen emlak vergisinin doğrudan toplanması ile tekeller, iç gümrükler ve oktruva resminin kaldırılması tarıma önemli bir katkı verdi; bunun en güçlü kanıtı gelir üzerindeki etkisidir.” Nassau W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*, Longmans&Roberts, Londra, 1859, s. 134-135.

Söz konusu politikanın çerçevesini çizen Meclis-i Maâbir'in 1861 yılındaki lâiyhası ve bunun sonucunda ortaya çıkan 1862 beyannamesinde yer alan maddeler, tarımsal gelişim için gerekli görülen ve iltizamın kaldırılması başta olmak üzere, farklı zamanlarda Tanzimatçıların gündemine gelmiş fakat çeşitli nedenlerle hayata geçirilememiş iktisadi reformlardı. Aynı somut sorunlar üzerine üretilen çözüm önerilerinin son derece benzer olmasında şaşırtıcı bir taraf olmasa da çözüm önerilerindeki benzerlik, 1862 beyannamesinin Babiâli'nin girişimiyle değil, MCSA'nın önerileri doğrultusunda çıkarıldığı yanlışını yaratmıştır. Oysa bu beyanname, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın isteği doğrultusunda Meclis-i Maâbir tarafından hazırlanan bir lâiyhada ortaya konulan önerilere dayanmaktaydı ve Tanzimatçıların iktisadi zihniyetleri ile son derece uyumluydu. Çok açıktır ki Tanzimatçıları Avrupalı sanayicilerin çıkarlarıyla kendi çıkarlarının örtüştüğünü düşünüyorlardı. Batılı ülkeler ham maddeye ihtiyaç duymaktaydı, Osmanlıların ise ham maddeden başka uluslararası piyasaya sunabilecek bir şeyleri yoktu.

Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu Makedonya, Batı Anadolu ve Çukurova bölgeleri dışında, önemli miktarda pamuk üreten ve ihraç eden, Avrupa sanayisinin pamuk ihtiyacının büyük kısmını karşılayabilen bir ülke haline gelememiş ve iç savaşın ardından Osmanlı pamuk üretimi hızlı şekilde düşmüştür. ABD, iç savaşın ardından köleliğin kaldırılmasına rağmen, sahip olduğu teknoloji, tarımsal üretim bilgisi ve altyapı üstünlüğüyle rakiplerinden daha ucuz ve kaliteli pamuk üretimiyle piyasadaki hakimiyetini büyük ölçüde tekrar tesis edebilirken, Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımını yaygınlaştırma çabası pamuk ekiminin gerilemesiyle beraber arzulan kapsamlı bir iktisadi kalkınma yaratmamıştır. Zira, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Amerikalı üreticilerle rekabet edebilecek kadar ucuz ve kaliteli pamuk üretebilmesi, yalnızca birkaç yıla yayılan çabayla ulaşılacak bir hedefin çok ötesindeydi. Her şeye rağmen 1861-1865 yılları arasındaki dönem, Tanzimatçı iktisadi zihniyetin ve iktisadi politikanın incelenmesi açısından son derece önemli veriler sunduğu gibi başarısızlığın nedenleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal koşullarının kısıtlılığı üzerine yapılacak çalışmalar açısından da kıymetli bir örneklem sunmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 24/1; 68/8; 70/22; 91/13.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR.MKT.), 237/39; 240/10; 408/82; 411/46; 419/82; 420/61.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.), 240/53; 430/5; 446/43.

Hatt-ı Hümayun (HAT.), 1172/46365.

İrade Dahiliye (İ.DH.), 531/36835.

İrade Hariciye (İ.HR.), 155/8245; 160/8533; 196/11165; 203/11664.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 24/639; 29/1221; 29/1241.

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.), 451/20162; 462/20815; 485/21969; 487/22071; 510/23039.

Meclis-i Vâlâ (MVL.), 723/99; 729/86; 1042/9; 1043/21.

Plan-Proje-Kroki Plan-Projeler (PLK.p.), 1093.

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.), 244/18; 247/74; 257/97; 303/7; 357/95.

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.), 812/76.

Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri (The National Archives), Foreign Office (FO), Londra

FO78/603, No. 286; 1087; 1250, No. 865; 1273, No. 967; 1346, No. 140; 1357, No. 55; 1358, No. 126; 1658, No. 5; 1732, No. 9; 1736, No. 270; 1742, No. 93; 1862, No. 35; 1865.

FO195/771; 771, No. 28; 771, No. 32.

FO881/1350.

Kitaplar, Makaleler, Tezler

(1863) *Letters of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862.* Washington.

AHMED LÜTFİ EFENDİ (1999) *Vak'aniüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarîhi 6-7-8.* Haz. Ahmet HAZARFEN. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

BARKAN Ömer Lutfi (1980) Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, s. 291-375.

- BECKERT Sven (2015) *Empire of Cotton: A New History of Global Capitalism*, Penguin Books, Londra.
- DAMLIBAĞ Fatih (2011) Batı Anadolu'da İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870), *Sosyal Siyaset Konferansları*, Sayı 60, s. 433-471.
- DEMİR GÖRÜR Emel (2023) Zirai Teşvik: Osmanlı Devleti'nde Pamuk Üretimini Arttırma Teşebbüsleri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXXVIII, Sayı 2, s. 497-522.
- DURMUŞ Necmettin (2024) Tanzimatçı İktisadi Zihniyetin Genel Hatları, *Tarih ve Tarihçiliğe Dair Serhat Küçük İçin Yazılar*, ed. Mehmet ÖZ – Fatih YEŞİL – Ömer GEZER, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, s. 399- 428.
- DÜSTÜR (1289) Cilt I, Matbaa-i Amire, İstanbul.
- FARLEY Lewis J. (1862) *The Resources of Turkey: Considered With Special Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, Longman&Roberts, Londra.
- HALL Nigel (2021) The British Debate Concerning the Supply of Cotton During the American Civil War, *The Journal of European Economic History (JEEH)*, Cilt 50, Sayı 2, s. 89-118.
- HARNETTY Peter (1971) Cotton Exports and Indian Agriculture 1861-1870, *The Economic History Review*, Cilt 24, Sayı 3, s. 414-429.
- (1966) The Imperialism of Free Trade: Lancashire, India, and the Cotton Supply Question, 1861-1865, *Journal of British Studies*, Cilt 6, Sayı 1, 70-96.
- HENDERSON W. O. (1933) The Cotton Famine on the Continent, 1861-5, *The Economic History Review*, Cilt 4, Sayı 2, s. 195-207.
- IZMIRLIOĞLU Ahmet (2023), A Failed Transplant: American Cotton in the Ottoman Empire, *Journal of World History*, Cilt 34, Sayı 4, s. 557-583.
- KARPAT Kemal (2008) *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, çev. A. DURUKAN - K. DURUKAN, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- KASABA Reşat (1993) *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Çev. Kudret EMİROĞLU, Belge Yayınları, İstanbul.
- KAYNAR Reşat (2010) *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

KEYDER Çağlar (1985) Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 642-652.

----- (2008) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

KURMUŞ Orhan (2004) The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire, *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, s. 161-169.

----- (2012) *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul.

LEVI Leone (1863) Trade and Manufacture, as Affected by the Civil War in America, *Journal of the Statistical Society of London*, Cilt XXVI, Sayı 1, s. 26-48.

LOGAN Frenise A. (1965) India's Loss of the British Cotton Market After 1865, *The Journal of Southern History*, Cilt 31, Sayı 1, s. 40-50.

MCFARLANE Charles (1850) *Turkey and Its Destiny: The Results of Journey Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*, Cilt II, Londra.

MIHÇI Sevinç – MIHÇI Hakan (2002) Reflections on the Ottoman Raw Cotton Production and Export During the 1850-1913 Period, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, s. 43-71.

OYAN Oğuz (2016) *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, Yordam Kitap, İstanbul.

ÖNSOY Rıfat (1988) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

ÖZGÜN Cihan – HAMALOĞLU İbrahim (2025) In Ottoman – British Commercial Relations Efforts to Increase Cotton Production in Smyrna and Its Surroundings (1855-1870), *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Cilt 27, Sayı 3, s. 371-391.

PAMUK Şevket (1985) Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 718-723.

----- (2004) Commodity Production for World-Markets and Relations of Production in Ottoman Agriculture, 1840-1913, *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. H. İSLAMOĞLU-İNAN, Cambridge University Press, Cambridge.

- (2007) *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- RATCLIFFE Barrie M. (1982) Cotton Imperialism: Manchester Merchants and Cotton Cultivation in West Africa in the Mid-Nineteenth Century, *African Economic History*, Sayı 11, s. 87-113.
- QUATAERT Donald (2004) 19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2, 1600-1914*, Ed. Halil İNALCIK - Donald QUATAERT, Eren Yayıncılık, İstanbul, s. 885-1051.
- SADIK RİFAT PAŞA (1292) Tanzîm-ı Umûr-ı Devlete ve Bazı Islâhata Dâir Rifat Paşa Merhumun Memuriyyet-i Mütenevviada Bulunduğu Evânda Ara Sıra Kaleme Alub Takdim İtmış Olduğu Bazı Lâyiha ve Mazbataların Suretleridir, *Müntehabât-ı Asar*, Cilt 9, Ali Bey Matbaası, İstanbul.
- SANDFORD William (1862) *Cotton Supply from the Ottoman Empire*, J.E. Taylor, Londra.
- SENIOR Nassau W (1859) *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*, Longman&Roberts, Londra.
- TİMUR Taner (2010) Osmanlı ve Batılılaşma, *Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi, Ankara, s. 107-126.
- TOKSÖZ Meltem (2010) *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908*, Brill, Leiden & Boston.
- WATTS Isaac (1871) *Cotton Supply Association: Its Origin and Progress*, Tubbs&Brook, Manchester.
- WILLIAMSON Jeffrey G. (2008) Globalization and the Great Divergence: Terms of Trade Booms, Volatility and the Poor Periphery, 1782-1913, *European Review of Economic History*, Cilt XII, Sayı 3 s. 355-391.

Süreli Yayınlar

Cotton Supply Reporter (CSR)

Levant Herald (LH)

Ekler

	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857
Fransa	7,077	7,173	10,575	9,018	8,500	9,211	10,115	8,596
Belçika	1,134	1,115	1,634	1,538	1,346	1,211	1,538	1,096
Hollanda	1,018	1,038	1,365	1,173	1,653	1,711	1,903	1,883
Almanya	1,653	2,115	2,442	2,769	3,981	4,057	4,750	4,142
Trieste	2,288	2,211	2,596	1,981	1,788	1,655	1,865	1,442
Cenova, Napoli, vs.	558	596	942	980	807	1,096	2,115	1,730
İspanya	1,481	1,768	1,826	1,634	1,788	2,192	2,346	1,730
Rusya, Norveç, vs.	2,923	2,923	4,057	4,000	2,577	2,404	4,423	3,846
Avrupa Kıtası Toplamı	18,152	18,939	25,437	23,093	22,440	23,535	29,055	24,465
Büyük Britanya	29,125	31,988	35,790	36,613	37,829	40,403	41,985	39,065
Avrupa'da haftalık tüketim toplamı	47,277	50,927	61,227	59,706	60,299	63,938	71,042	63,530

Tablo 1 - Avrupa'da Haftalık Pamuk Tüketimi (Balya).¹⁰¹¹⁰¹ CSR, No. 20, 15 Haziran 1859.

	Yerli	New Orleans	Toplam
1862	43.000	4.500	47.500
1863	80.000	10.000	90.000
1864	90.000	30.000	120.000
1865	60.000	40.000	100.000
1866	90.000	70.000	160.000
1867	140.000	110.000	250.000

Tablo 2: 1862-1867 Yılları Arasında Makedonya'da Ekilen Pamuk Tohumu Cinsi ve Miktarı (Cwt.)¹⁰²

ADANA				MARAŞ		
	Balya (2,5 cwt)	Kuruş	Sterlin	Balya	Kuruş	Sterlin
1862	10.000	27.000.000	183.679	500	650.000	4.421
1863	70.000	175.000.000	1.190.476	6.000	13.500.000	91.836
1864	65.000	58.000.000	394.557	5.000	3.750.000	35.510

Tablo 3 Adana ve Maraş'ta 1862-1864 Yılları Arasında Üretilen Pamuk Miktarı¹⁰³

¹⁰² CSR, No. 165, 1 Ekim 1867.

¹⁰³ FO 195/800, No. 7, Henry Skene'den William Stuart'a, 3 Mayıs 1865.

	1862	1863	1864	1865
Kıbrıs	20.000	16.460	22.000	23.500
Edirne	1.650	3.610	7.110	6.400
Epir	-	22	206	575
Çanakkale	-	2.800	14.000	1.000
Gelibolu	-	3.000	5.000	-
Yafa	-	5.290	31.700	2.000
Sayda	-	1.000	7.000	8.000
Halep	-	15.000	25.000	20.000
B. Anadolu (Balıkesir dahil)	-	40.857	86.228	43.142
Makedonya	-	50.000	140.000	-
Lazkiye	-	10.000	10.000	10.000
Teselya – Larissa	-	6.500	25.000	-

Tablo 4. 1862-1865 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Pamuk Ekilen Arazi (Akre)¹⁰⁴

¹⁰⁴ CSR, No. 179, 1 Aralık 1868; CSR, No. 189, 1 Ekim 1869; CSR, No. 149, 1 Haziran 1866; CSR, No. 150, 2 Temmuz 1866; CSR, No. 151, 1 Ağustos 1866; CSR, No. 152, 1 Eylül 1866; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton; FO 195/771, 1863 Trade Reports; FO 771, No. 7, Horace P. White'tan Henry L. Bulwer'e, 13 Temmuz 1863. Tabloda boş bırakılan veriler, o yıl için pamuk ekilmediği anlamına gelmemektedir. Kullandığımız belgelerde ne yazık ki bu yıllarda ekilen alanın büyüklüğüne dair veriye erişemedik.

Yıl	Rumeli	Anadolu	Suriye-Filistin	Mısır	İngiltere'ye İthal Edilen Toplam Pamuk (Cwt.)
1861	28	570	35	365.108	11.223.078
1862	2.720	36.077	2.415	526.897	4.678.333
1863	12.180	96.696	1.418	835.289	5.978.422
1864	19.130	132.160	17.944	1.120.479	7.975.935
1865	32.466	183.896	6.771	1.578.912	8.731.949
1866	7.108	82.825	2.993	1.055.900	12.295.803
1867	3.397	44.415	9.212	1.127.541	11.272.651
1868	7.699	28.476	4.808	1.153.419	11.857.893

*Tablo 5 1861-1866 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli, Anadolu ve Suriye-Filistin Bölgelerinden ve Mısır Eyaleti'nden İngiltere'ye İhraç Edilen Ham Pamuk (Cwt.)*¹⁰⁵

Yıl	Cwt.	Sterlin £
1862	41.212	187.468
1863	110.294	582.353
1864	169.234	1.585.493
1865	223.133	1.600.000 ¹⁰⁶

*Tablo 6: 1862-1865 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan İngiltere'ye İhraç Edilen Ham Pamuk (Cwt.)*¹⁰⁷

¹⁰⁵ CSR, No. 85, 1 Mart 1862; CSR, No. 111, 1 Nisan 1863; CSR, No. 128, 1 Eylül 1864; CSR, No. 134, 1 Mart 1865; CSR, No. 140, 1 Eylül 1865; CSR, No. 184, 1 Mayıs 1869.

¹⁰⁶ 1865 yılına ait yalnızca ilk altı ayın toplam ihraç fiyatı verileri bulunmamaktadır. Bununla birlikte, pamuk balya fiyatlarında aylık değişimler dikkate alınarak tarafımızca tahmini bir miktar oluşturulmuştur.

Yıl	Balya	İngiltere'ye İthal Edilen Toplam Pamuk (Balya)
1862	14,851	1,332,750
1863	42,282	1,729,500
1864	61,793	2,240,250
1865	79,803	2,416,000
1866	32,770	3,384,500
1867	16,995	3,156,340
1868	12,758	3,320,210
1869	40,957	3,053,067

*Tablo 7 1862-1869 Yılları Arasında İzmir Limanı'ndan İngiltere'ye İhrac Edilen Pamuk (400 librelik balya olarak)*¹⁰⁸

Yıl	Mersin	Selanik	İzmir	Marsilya'ya İthal Edilen Toplam Pamuk (Balya)
1863	11.731	33.994	11.044	147.137
1864	13.457	29.466	9.837	173.858
1865	11.236	27.089	19.924	198.939
1866	10.897	17.690	9.371	130.299

*Tablo 8 1863-1866 Yılları Arasında İzmir, Mersin ve Selanik Limanlarından Marsilya'ya İhrac Edilen Ham Pamuk (400 librelik balya olarak)*¹⁰⁹

¹⁰⁷ BOA., HR.İD., 1236/38, lef 2, 27 Ekim 1865; CSR, No. 48, 28 Aralık 1864; CSR, No. 162, 1 Temmuz 1867.

¹⁰⁸ Watts, *Cotton Supply Association*, s. 7.

¹⁰⁹ CSR, No. 125, 1 Haziran 1864; CSR, No. 140, 1 Eylül 1865; CSR, No. 146, 1 Mart 1866; CSR, No. 153, 1 Ekim 1866; CSR, No. 160, 1 Nisan 1867.